

De kleur van het verleden

Een onderzoek naar de opvattingen in de Tweede Kamer over de begripen slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in de debatten over de Bredase oorlogsmisdadigers in de periode 1950-1989

Naam: Robin Vaas

Studentnummer: s4068203

Datum: 15-08-2017

Begeleider: Carla Van Baalen

Masterscriptie Politiek en Parlement

Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Inleiding - De kleur van het verleden	Blz 3
Hoofdstuk 1.	Blz 18.
Hoofdstuk 2.	Blz 27.
Hoofdstuk 3.	Blz 36.
Hoofdstuk 4.	Blz 47.
Conclusie	Blz 55.
Literatuurlijst	Blz 57.
Bijlagen	Blz 59.

De kleur van het verleden.

Een onderzoek naar de opvattingen in de Tweede Kamer over de begrippen slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in de debatten over de Bredase oorlogsmisdadigers in de periode 1950-1989

‘Na 27 jaar gevangenschap werden de drie [Duitse oorlogsmisdadigers] publiekelijk opnieuw berecht. Vrouwe Justitia verscheen [...] in een gedaante van een oorlogsslachtoffer en droeg niet langer een blinddoek of een weegschaal. Getooid met enkel haar zwaard trachtte ze de Nederlandse samenleving te doordringen van het tot op heden onverwerkte oorlogsleed en de overtuiging dat de drie tot aan hun dood in de gevangenis moesten blijven zitten’¹

Met deze woorden beschreef Hinke Piersma, gepromoveerd op het proefschrift *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* en gespecialiseerd in politieke geschiedenis, de situatie rondom de Bredase oorlogsmisdadigers in 1972 toen Minister van Justitie Van Agt overwoog de gratieverzoeken van de Duitsers positief te beoordelen. Het laat zien dat de herinneringen aan de oorlog meer dan 25 jaar na dato nog altijd zeer gevoelig lagen. Decennia lang stonden de Tweede Wereldoorlog en specifiek de omgang met de in Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers in het middelpunt van de politieke en maatschappelijke belangstelling. Bij de politieke behandeling van de zaken liepen de emoties, zowel in de Tweede Kamer, als in de maatschappij, hoog op en de discussies zorgden ervoor dat veel Nederlanders zich vereenzelvigden met de slachtoffers van de oorlog en dat het leed dat hen was aangedaan.

In het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog in Nederland stonden vooral de termen goed en fout centraal, welke veelal samenvielen met de categorisering in slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders. Deze categorieën werden in de Nederlandse historiografie, samen met het morele schema van goed en fout, gebruikt om het verleden weer te geven en om gebeurtenissen makkelijk in verhouding tot elkaar te plaatsen. Aan de hand van de denkbeelden over de slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders, die later in dit stuk verder uitgelicht zullen worden, en perspectieven over wat als goed en fout gezien werd, werd de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog steeds uitgebreider en genuanceerder.

Daarnaast zijn er verschillende publicaties verschenen waarin de politieke situatie in

¹ Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam, 2005) 127.

Nederland, inclusief de memorabele oorlogsgelateerde debatten die plaatsvonden in het Nederlandse parlement, uitgelicht wordt. In deze werken, voornamelijk voortgebracht in door het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG), worden de verschillende Nederlandse kabinetten onder de loep genomen en het gevoerde beleid uitgebreid geanalyseerd en uitgelicht.²

Verantwoording en methode

Een studie waarin er over een langere periode uitgebreid onderzoek gedaan wordt naar de begrippen slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in de Tweede Kamerdebatten is echter nog niet voor handen. Daarom wordt er in dit onderzoek gepoogd een ontwikkeling te schetsen ten aanzien van het gebruik van deze begrippen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog. Middels een analyse van de opvattingen van de Tweede Kamerleden in de Kamerdebatten over de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers in de periode 1950-1989 zal een antwoord geformuleerd worden op de vraag: Wat zijn de opvattingen van de Tweede Kamerleden over de categorieën slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders, zoals geuit in de Tweede Kamerdebatten over de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers, in de periode 1950-1989 en in hoeverre komen ze overeen met het goed-fout-schema zoals bekend uit de wetenschappelijke literatuur?

Het is interessant om te kijken naar de manier waarop de Nederlandse volksvertegenwoordigers om dachten te moeten gaan met de gedetineerde oorlogsmisdadigers. Door de debatten en daarmee de visies van Kamerleden over een specifiek onderwerp over een periode van bijna veertig jaar te analyseren kan een ontwikkeling geschetst worden over de opvattingen van de Tweede Kamer betreffende de vier eerder genoemde begrippen. Dit beeld zal afgewogen worden tegen het beeld dat in de historiografie waarneembaar is om zo een conclusie te trekken over de manier waarop de opvattingen van de Kamerleden in de Tweede Kamerdebatten in verhouding staan tot de literatuur over het denken in tegenstellingen tussen goed en fout.

Ten slotte is het een interessant en vernieuwend onderzoek omdat er een directe link met het Nederlandse volk gelegd kan worden. Centraal zal staan hoe de Tweede Kamer als volksvertegenwoordiging en uitdrager van de volkswil denkt over de omgang met oorlogsmisdadigers. Omdat het een lange periode betreft en een groot deel van de Nederlandse politieke partijen aan bod zal komen, kan er een degelijk beeld geschetst worden waar de stemming onder de bevolking duidelijk uit af te leiden valt.

² Als voorbeeld kan hier de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945* genoemd worden.

Er is voor het overkoepelend thema van de Bredase oorlogsmisdadigers gekozen omdat vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog er elk decennium een of meerdere debatten over de respectievelijk vier, drie of twee van Breda heeft plaatsgevonden. De Duitsers Lages, Aus der Fünten, Fischer en Kotälla waren na de Tweede Wereldoorlog veroordeeld tot de doodstraf, maar deze werd uiteindelijk omgezet in levenslang wat ervoor zorgde ze voor vele jaren onderwerp van discussie konden worden.³

Uit de jaren vijftig zullen de debatten over de interpellatie van Burger over de gratieverlening aan Lages op 14 en 15 oktober 1952 geanalyseerd worden. Uit de jaren zestig is gekozen voor de debatten over de interpellatie van Bakker over de onderbreking van de straf van de oorlogsmisdadiger Lages op 21 juni 1966 en het debat over de verantwoording van de Minister van Justitie over het gevolgde gratiebeleid op 4 oktober 1966. In de jaren zeventig wilde Minister van Justitie van Agt overgaan tot gratiëring van de drie overgebleven oorlogsmisdadigers, maar dat kwam hem op veel kritiek te staan wat mede duidelijk werd in het debat over de Brief van de Minister van Justitie betreffende de drie te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers op 29 februari 1972. Ten slotte zal in het laatste hoofdstuk over de jaren tachtig het debat over de brieven van de Minister van Justitie over de Twee van Breda op 26 en 27 januari 1989 centraal staan.

Er is voor de bovengenoemde debatreeksen gekozen omdat het besprekingen zijn over hetzelfde thema, namelijk de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers, verspreid over een langere periode. Hoewel de omstandigheden waarbinnen de gedachtewisselingen plaatsvinden anders zijn, de context waarbinnen de debatten plaatsvinden verandert en de parlementaire verhoudingen en daarmee de politieke verantwoordelijkheden verschillen, komt in alle casussen de omgang met het oorlogsverleden, specifiek de omgang met de Bredase oorlogsmisdadigers, naar voren.

³Piersma, *De drie van Breda*, 8-9.

Lages was tijdens de Tweede Wereldoorlog hoofd van de Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst in Amsterdam. Hij had ook de leiding over de Zentrallstelle für jüdische Auswanderung, een organisatie belast met de deportatie van Joden uit Nederland. Hij werd beschuldigd van het doodschieten van arrestanten zonder proces, moord, mishandeling, deportatie van joden en niet-joden en het organiseren van razzia's. Aus der Fünten was als dagelijks leider van de Zentralstelle für jüdische Auswanderung verantwoordelijk geweest voor de voorbereiding, organisatie en deportatie van joden naar Westerbork. Hij was betrokken bij grote en kleine razzia's in Amsterdam Den Haag en Rotterdam en onder zijn verantwoordelijkheid werden vijf joodse inrichtingen ontruimd. Fischer werkte in Den Haag bij het Referat IV-B4, een instelling die net als de Zentralstelle in Amsterdam actief was op het terrein van Jodenvervolging. Hij werd beschuldigd van het mishandelen van joden, met Jodinnen gehuwde personen en van 'jodenbegunstigers'. Kotälla was bewaker geweest in kamp Amersfoort en had terecht gestaan voor mishandeling met zwaar lichamelijk letsel tot gevolg, mishandeling met de dood tot gevolg en moord.

Bij de analyse van de debatten zullen de Partij van de Arbeid (PvdA), de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), de Communistische Partij Nederland (CPN), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en de grootste christelijke partij respectievelijk de Katholieke Volkspartij (KVP) en later het Christelijk Democratisch Appèl (CDA) centraal staan. Door een keuze te maken niet alle partijen te analyseren kan er dieper worden ingegaan op de redeneringen van de sprekers. Deze partijen zijn relevant om te onderzoeken omdat ze samen het grootste deel van het politiek spectrum omvatten. De sociaaldemocraten, liberalen en christendemocraten zijn de grootste politieke stromingen die een groot deel van het Nederlandse volk vertegenwoordigen. De CPN en SGP zijn minder grote politieke gewichten, maar representeren desalniettemin een interessante kant van het politieke spectrum en zullen waarschijnlijk vrijer zijn in hun uitingen, vanwege het ontbreken van regeringsbevoegdheid.

In de beraadslagingen over de Bredase oorlogsmisdadigers, geraadpleegd via de Handelingen der Staten Generaal, zal gekeken worden naar opvattingen van de Tweede Kamerleden over slachtoffers, daders, verzetsleden en omstanders. Hierbij zal aangesloten worden bij de terminologie en begripsinvulling zoals beschreven, en verderop in dit stuk uitgewerkt, door Ido De Haan. De Haan geeft kort weer op welke manier er in de Nederlandse historiografie invulling gegeven wordt aan en discussie heerst over de begrippen slachtoffers, daders en omstanders.

Bij de analyse van de vier categorieën zal er op een viertal punten dieper ingegaan worden. Ten eerste wordt er gekeken naar de verwijzingen naar de vier begrippen slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders. Daarnaast zullen ook de verwijzingen naar het Nederlandse volk meegenomen worden om op deze manier te tonen hoe er bij de volkswil wordt aangesloten. Zowel de directe specifieke als indirecte minder opvallende referenties zullen aan bod komen. Bij de directe verwijzingen gaat het om het daadwerkelijk gebruiken van de woorden slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders en bij de indirecte verwijzingen zullen ook de impliciete verwijzingen waarbij de woorden niet letterlijk gebruikt worden, worden meegenomen. Uit de woordelijke analyse van de debatten wordt duidelijk op welke manier er naar slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders verwezen werd door de Kamerleden. Een conclusie over de mate waarin er naar de vier begrippen gerefereerd wordt kan hieruit echter niet op een verantwoorde manier getrokken worden. Daarom zal er middels een kwantitatieve analyse ook gekeken worden naar het aantal keren dat er door de sprekers naar de begrippen verwezen wordt. Ten tweede wordt er gelet op de toon van het debat en gekeken naar de manier waarop argumenten ingezet worden. Aandacht zal uitgaan naar de context waarin de argumenten geplaatst worden. Hierbij kan gedacht worden aan

mogelijk politiek gewin en/of persoonlijke achtergronden. Ten derde wordt de nadruk gelegd op de manier waarop de uitkomsten per partij zich ten opzichte van elkaar verhouden en ten slotte zullen de bevindingen kort tegenover de historiografie over de opvattingen rondom slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders, veelal beschreven in goed/fout-perspectief, geplaatst worden.

Stand van onderzoek

De Tweede Wereldoorlog in de wetenschap

Omdat de opvattingen van de parlementariërs naast de wetenschappelijke literatuur gelegd zullen worden zal de Status Quaestionis uit twee delen bestaan. In het eerste deel zal de omgang met de bezettingstijd in Nederland dat resulteerde in een goed/fout-weergave centraal staan, waarna vervolgens de manier waarop het parlement zich opstelde ten opzichte van de nasleep van de Tweede Wereldoorlog uitgediept zal worden.

Zoals gezegd was er een grote stroom aan literatuur over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Net na de oorlog leefde de behoefte om het beleefde vast te leggen en te bewaren voor volgende generaties en was er, veel sneller dan in omliggende landen, een reeks studies over de Tweede Wereldoorlog beschikbaar.⁴ In het eerste verzamelwerk over de oorlog, *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (1950), stonden tirannie en terreur tegenover de strijd om zich van de onderdrukking los te maken. Vooral momenten, waarop grote groepen van de bevolking zich verzetten tegen het nationaal socialistisch regime werden beschreven in het versimpelde nationale geschiedverhaal.⁵ Vanwege de nationale oriëntatie was er geen aandacht voor kampslachtoffers, joden of andere minderheden. De herinnering aan deze gebeurtenissen werd ingepast of verhuld in de nationale geschiedschrijving waar de nadruk lag op het Nederlands oorlogsleed en verzet.⁶

Vanaf de tweede helft van de jaren zestig werd het gedrag van Nederlanders in de oorlog kritisch bekeken en groeide het bewustzijn over de omvang van de Jodenvervolging in Nederland. De aandacht verschoof van de verzetshelden naar de slachtoffers, die erkend werden als dragers van psychisch leed. Niet alleen de slachtoffers van militaire en illegale acties werden erkend, maar ook de overlevenden van de kampen en gevangenissen kregen een

⁴ I. de Haan, 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', *Low countries historical review*, 31-70, 31.

⁵ J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983) 8-9 en 11-12 ; F. Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. (Rotterdam, 1995) 55.

⁶ J. Cohen, *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam, 2007) 9-10 ; I. De Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag, 1997) 2-3 en 23.

stem. Onder invloed van de werken van Herzberg (*Onderdrukking en verzet*), Presser (*Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945)*) en de Jong (*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*) kwam er, volgens hoogleraar Geschiedenis van oorlog, conflict en herinnering Frank van Vree, een collectieve reactie van passieve schuld. De Jodenvervolging werd gelijkgesteld aan maatschappelijk leed, waaraan zelfs de samenleving als geheel kon lijden en werd op deze manier een nationaal trauma.⁷

Mede door de bovengenoemde grote drie - Herzberg, Presser, de Jong - ontstond er een beoordelingsschema, waarin de reactie op Duitse onderdrukking ingedeeld werd in categorieën van goed en fout. Aanhangers van het nationaal socialisme stonden tegenover tegenstanders. Het perspectief van onderdrukking, collaboratie en verzet ging de structuur van het geschiedverhaal over de bezettingstijd bepalen. Door vanuit deze invalshoek te werk te gaan, werd de mogelijkheid geboden om vele gebeurtenissen te plaatsen in een helder schema. Fout was het nationaal socialisme, goed was het verzet daartegen.⁸

Van Vree benadrukte in 1995 dat er tot het midden van de jaren zestig geen plek was voor het uitzonderlijk karakter van de vervolging en dat groepen buiten beschouwing gelaten werden in de herdenking van de oorlog. Waargenomen werd dat het nationale geschiedverhaal pas in de jaren zeventig plaatsmaakte voor een verhaal, waarin de Jodenvervolging en de slachtoffers centraal stonden.⁹

Ido de Haan, hoogleraar gespecialiseerd in de moderne geschiedenis van West-Europa met bijzondere aandacht voor de Jodenvervolging, keerde zich in 1997 tegen de gangbare veronderstelling dat de herinnering aan de Jodenvervolging werd verdrongen en dat over het leed van de joden werd gezwegen. Hij meende dat de herinnering aan de Jodenvervolging altijd aanwezig was in de samenleving, maar dat de Joodse bevolking pas in de jaren zeventig publieke erkenning kreeg van het lot dat hen was aangedaan.¹⁰ De jaren zestig zouden niet gezien moeten worden als een periode van herbeleving en bewustwording van het verleden, maar als jaren waarin nieuwe groepen zich opwierpen als slachtoffers. In de jaren zeventig kregen zij een stem, maar pas in de jaren tachtig vond er daadwerkelijk een heroverweging

⁷ De Haan, *Na de ondergang*, 131-132, Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 102 en 103 en C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 1998) 102-103.

⁸ De Haan, *Na de ondergang*, 30 en H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007) 11-13 en 94.

⁹ Van Vree, 69-70 en 109-110.

¹⁰ De Haan, *Na de ondergang*, 1.

van de Jodenvervolging plaats.¹¹

Vanaf de jaren tachtig vond er, zoals gezegd, een verschuiving plaats in de manier, waarop er omgegaan werd met de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Gebeurtenissen werden niet langer enkel beschreven, maar wetenschappers gingen ook een oordeel vellen over de bestaande historiografie. Het feit dat de geschiedschrijving werd ingedeeld in termen van goed en fout werd steeds meer gezien als een belemmering voor de wetenschappelijke analyse van de gebeurtenissen. Daarom zouden de oorlogsjaren op een andere manier benaderd moeten worden. Het nationaal socialisme en de Jodenvervolging moesten op eenzelfde wijze worden bestudeerd als andere historische onderwerpen en verschijnselen. Er moest meer ruimte komen voor onderzoek naar continuïteit, structuur en evolutie van de maatschappelijke verhoudingen onder de Nazi-heerschappij.¹²

In Nederland waren de hoogleraren Jan Bank en Hans Blom degenen die deze gedachte uitdroegen. Bank, gespecialiseerd in Vaderlandse geschiedenis, plaatste de oorlogsgeschiedschrijving in historiografisch verband en hanteerde daarbij een model dat ook bij een analyse van de Tachtigjarige oorlog was gebruikt. In de eerste fase werd de oorlog opnieuw beleefd, daarna kwamen de verhalen los, vervolgens werden de verhalen geïnterpreteerd en pas dan volgde historisch begrip.¹³ Hij zag tot de jaren zestig een behoefte het beleefde op te tekenen waarbij de thema's onderdrukking en verzet centraal stonden en waarbij de Duitsers als slechteriken buiten het geschiedverhaal werden gehouden. In de tweede helft jaren zestig veranderde dit beeld en kwam er aandacht voor de Jodenvervolging. Daarop volgde een besef van collectieve schuld en reactie van rouw en spijt ten opzichte van de slachtoffers.¹⁴

Blom, hoogleraar Nederlandse geschiedenis, constateerde dat de geschiedschrijving over Nederland in het tijdvak 1940-1945 veelal vanuit één perspectief geschreven werd en teveel één geheel vormde. Blom verwierp het idee van een simpele categorisering en koos voor een meer genuanceerde benadering die een grotere variatie aan interpretaties toeliet met aandacht voor verschillende vormen van accommodatie ten opzichte van de bezettingsmacht. Hij sloot aan bij suggesties die de Groningse historicus E. H. Kossmann in 1977 had gedaan voor een 'verwetenschappelijking' van de historiografie waarbij meer aandacht diende te komen voor de uiteenlopende vormen van 'accommodatie' ten opzichte van de bezettingsmacht, zonder die houding onmiddellijk te willen indelen in een moreel schema

¹¹ Ibidem, 22-24, 41 en 128-129.

¹² Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 163 ; Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 227.

¹³ J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983).

¹⁴ Ibidem, 8-9 en 21-22.

waarin slechts ruimte was voor ‘foute collaboratie’ en ‘goed verzet’.¹⁵

De historiografie moest volgens Blom meer wetenschappelijk worden. Verklaringen moesten onder andere gezocht worden in de processen, structuren en omstandigheden die het mogelijk maakten dat joden uit de West-Europese landen werden weggevoerd. Er bestond behoefte aan een studie naar verandering in de stemming van de bevolking in de bezettingstijd. Daarnaast achtte Blom het wenselijk dat er een internationaal vergelijkende benadering gemaakt werd en opperde hij om bij onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog een ruimere tijdsperiode aan te houden dan de periode 1940-1945. Op deze manier zou het zichtbaar worden dat er een sterkte mate van continuïteit tussen de vooroorlogse en naoorlogse geschiedenis waarneembaar was. Het verleden moest zorgvuldig gereconstrueerd worden zonder belemmerende of sturende waardeoordelen. Alleen op deze manier zou de wetenschap de toets der kritiek kunnen doorstaan en zich aan de hand van nieuwe inzichten kunnen ontwikkelen.¹⁶

Een van de eersten die zich het grijze gebied tussen slachtoffers en daders begaf was de Joodse Italiaanse schrijver en Auschwitz-overlevende Primo Levi. In *De verdrinkenen en de geredden* onderscheidde hij in 1986 gevangenen met privileges. Zij behoorden tot de slachtoffers, maar genoten voorrechten ten opzichte van andere gevangenen. De auteur noemde het naïef, dom en historisch onjuist om te geloven dat een hels systeem als het Nazisysteem zijn slachtoffers zou heiligen. Hij meende dat het tijd was voor een onderzoek naar het gebied dat de slachtoffers van de beulen zou scheiden. De gevangenen met privileges waren een minderheid onder de kampbevolking, maar vormden een grotere meerderheid onder de overlevenden.¹⁷

Chris van der Heijden is misschien wel de meest besproken auteur die zich in navolging van Blom afzet tegen het goed-fout-beeld dat heerste in de vroege geschiedschrijving over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. De historicus aan de School voor journalistiek in Utrecht stelde in 2001 dat er bij de meeste betrokkenen voortdurende twijfel heerste in een situatie van chaos, angst en terreur en kende een grote betekenis toe aan het toeval. Er werd niet voor een bepaalde weg gekozen omdat men deze wilde of kon kiezen, maar omdat het niet anders ging.¹⁸

¹⁵ Ido de Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat’ 32.

¹⁶ B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazivervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1998) 17, 19 en 21 en Blom, *In de ban van goed en fout*, 17 en 96-97.

¹⁷ Primo Levi, *De verdrinkenen en de geredden* (Amsterdam, 1986) 35.

¹⁸ C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede wereldoorlog* (Amsterdam, 2009) 15.

Met het Eichmann-proces, het strafproces tegen de van oorlogsmisdrijven beschuldigde ambtenaar Adolf Eichmann in Israël, begin jaren zestig drong volgens Van der Heijden voor het eerst door dat het gedrag van de daders niet altijd eenvoudig te herleiden was tot een criminele aard, maar vaak een complexere achtergrond had: de banaliteit van het kwaad zoals beschreven door Hannah Arendt.¹⁹ Van der Heijden benadrukte dat noch het witte beeld van het verzet, noch het zwarte van ideologische collaboratie domineerde. In plaats daarvan moest er gekeken worden naar het grijze gebied van de moeizame middenpositie, waarin men probeerde de problemen te ontwijken en zich probeerde aan te passen aan de steeds lastiger wordende werkelijkheid. De oorlog had getoond dat de mens niet goed was en niet fout: niet zwart of wit, maar grijs.²⁰

Ook Madelon de Keizer, gespecialiseerd in politieke en cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw, gaf invulling aan het eerder genoemde grijze gebied in de oorlogsgeschiedenis en liet zien dat men na de Srebrenica-oorlog ervaarde dat het in een oorlog niet alleen om slachtoffers en daders ging, maar dat er ook mensen waren die zich probeerden afzijdig te houden. Zij werden als 'bystanders' geclassificeerd. Daarnaast wees zij het verleden aan als iets dynamisch, als een verhaal dat constant geherinterpreteerd werd. Zo werd ook omgegaan met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, waar steeds nieuwe visies en invalshoeken aan de orde zouden komen.²¹

Een volgende auteur die aansloot bij het nieuwe onderzoeksveld naar de stemmingsgeschiedenis in Nederland was Bart van der Boom, hoogleraar Nederlandse geschiedenis. Van der Boom onderzocht de vraag hoe het volk het er vanaf had gebracht tijdens de oorlog en schetste een ontwikkeling waarin de verzetsmythe die tot in de jaren zestig centraal stond ter discussie kwam te staan. Niet verzet was de kenmerkende reactie geweest, maar accommodatie. De gewone burger in bezettingstijd werd medeplichtig, hij werd 'een passieve toeschouwer bij de misdaad van de eeuw; een schuldige omstander'.²² Deze beschreven expansie van het daderschap paste in een internationale trend. De Holocaust werd steeds meer gezien als een gezamenlijk project van daders, medeplichtigen en omstanders. De daders knapten het vuile werk op, de medeplichtigen hielpen hen mee en de omstanders keken discreet een andere kant op. Kortom, iedereen was op een eigen wijze schuldig. Enkel de slachtoffers en degenen die zich hadden verzet, mocht niets aangerekend

¹⁹ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 376.

²⁰ Ibidem, 376, 401 en 412.

²¹ De Keizer, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 11-13.

²² Van den Boom, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam, 2012), 11.

worden.²³

Bovenstaande ontwikkeling werd opgemerkt door de al eerder genoemde Ido de Haan die zijn visie gaf over de ontwikkeling van de historiografie te aanzien van de Jodenvervolging en zijn aandacht specifiek liet uitgaan naar de mate waarin er invulling gegeven werd aan de begrippen slachtoffers, daders en omstanders. In deze driedeling werd iedere groep gezien als een ‘actor’, die beschikte over eigen handelingsmogelijkheden en daarmee haar eigen lot in handen had.²⁴

Wat betreft de daders onderscheidde de Haan intentionalisten die de nadruk legde op de antisemitische intenties en genocidale doelstellingen van Hitler en zijn volgelingen en structuralisten die wezen op de samenloop van sociale, economische, politieke en institutionele processen, die misschien niet ongewild maar wel ongepland leidden tot volkerenmoord. Naast de daders konden de omstanders geplaatst worden. Hun gedrag werd door verschillende auteurs beoordeeld als wijdverbreide collaboratie, maar daartegenover stond een grotere groep die liever sprak van aanpassing of accommodatie.²⁵ Ten slotte werd er nog uitvoerig aandacht besteed aan de slachtoffers. De Haan zag een historiografische perspectiefwisseling die ertoe leidde dat het joodse leed in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan met onder andere veel aandacht voor de persoonlijke verhalen van Joodse gemeenschappen en individuen.²⁶ De Haan meende dat de groep slachtoffers steeds verder werd uitgebreid met, benoemd door de historisch-sociologe Annet Mooij, ‘oorlogsslachtoffers’, ‘oorlogsgetroffenen’ en, ‘oorlogsbetrokkenen’. De slachtoffers van de vervolging kregen een eigen stem en daarmee werd het passieve karakter van eerdere slachtofferbeelden ter discussie gesteld.²⁷

De Tweede Wereldoorlog in de politiek

Naar de houding van het Nederlandse parlement ten opzichte van de omgang met oorlogsmisdadigers na de Tweede Wereldoorlog is vooral door het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis uitvoerig onderzoek gedaan. In de serie parlementaire geschiedenis werden de opeenvolgende kabinetten vanaf 1945 uitgebreid onderzocht en kwamen de hoofdpunten van het beleid van de verschillende regeringen en de belangrijkste

²³Van den Boom, *Wij weten niets van hun lot*, 14 en 15.

²⁴Ido de Haan, ‘Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat’ 39-40.

²⁵Ibidem, 40, 47-48. Als voorbeeld kunnen de eerder genoemde Blom, Van der Heijden en Van der Boom genoemd worden.

²⁶Ibidem, 56 en 60-61.

²⁷Ibidem, 64 en 67.

gebeurtenissen binnen de regeringsperioden aan bod. Ook de omgang met en de invloed van de Bredase oorlogsmisdadigers komen in deze publicaties summier aan de orde en zullen in dit onderzoek specifiek uitgelicht worden om in een volledige stand van zaken te voorzien.

Al meteen na de bevrijding werd men in Nederland met het probleem van de omgang met oorlogsmisdadigers geconfronteerd. In *Kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951) Band B* werd er ingegaan op de problematiek van de bijzondere rechtspleging en het naoorlogse rechtsherstel in de periode 1948-1951. De nadruk lag volgens de auteurs op de afhandeling van de laatste rechtszaken en de opheffing van de rechtsprekende instellingen, op de barmhartigheidspolitiek ten aanzien van politieke delinquenten en op de maatregelen die genomen werden ten behoeve van oorlogsslachtoffers. In vergelijking met andere landen zou Nederland zijn oorlogsmisdadigers niet te streng hebben aangepakt en had de berechting op relatief rechtvaardige wijze plaatsgevonden.²⁸

Vanaf 1946 werd er genuanceerder gedacht over de mate van schuld en werden de lichte gevallen onder de politieke delinquenten vrijgelaten.²⁹ Verschillende Kamerleden meenden eind jaren veertig dat de tijd aangebroken was om aan de executies een eind te maken. Het leed van de veroordeelden was immers verzwaard door de lange tijd die zij in onzekerheid hadden doorgebracht. In deze context, samen met de gewetensbezwaren van de Koningin met betrekking tot de doodstraf, werd in januari 1951 overgegaan tot de gratieverlening van vier ter dood veroordeelden. De straf van de Duitsers Aus der Fünten, Fischer, Stöver en de Nederlander Köhler werd omgezet in een levenslange gevangenisstraf.³⁰

In *Kabinet Drees II (1951-1952)* constateerden de onderzoekers dat de bijzondere rechtspleging en het naoorlogse rechtsherstel nog niet helemaal voltooid waren en dat een klein aantal zaken tegen beruchte oorlogsmisdadigers bleef voortslepen. Daarnaast kwamen in deze periode de zware gevallen die tot vijftien jaren gevangenisstraf of meer veroordeeld waren aan de beurt voor gratiëring. Beslissingen hierover werden genomen op een ondoorzichtige wijze die weerstand opriep bij grote delen van de bevolking.³¹ De gratieverlening aan de oorlogsmisdadigers in januari 1951 hadden het Nederlandse volk en de volksvertegenwoordiging wakker geschud omdat men plotseling beseftte tot welke consequenties het in anonimiteit gevoerde gratiebeleid had geleid. Op 22 mei, vier maanden

²⁸ P.F. Maas, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 3. Het kabinet-Drees van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen, 1991) 516.

²⁹ *Ibidem*, 522.

³⁰ *Ibidem*, 536, 538 en 540 ; J.J.M. Ramakers, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 4. Het kabinet-Drees II (1951-1952)* (Nijmegen, 1997) 513.

³¹ Ramakers, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, 506.

na de gratieverlening, kreeg het parlement de gelegenheid zich uit te spreken over het gevoerde en het nog te voeren gratiebeleid. Er werd door de volksvertegenwoordigers enkel kritisch gesproken over verleende gratie, waarbij de uitgevoerde executies niet benoemd werden.³²

Ook in *Kabinet Drees III* (1952-1956) kwam het onverwerkte oorlogsverleden, zij het heel kort, terug. De auteurs wezen erop dat in deze periode de eigenlijke afrekening met de voormalige vijand was afgerond, maar dat er zich een aantal politieke affaires voltrokken die te maken hadden met de gevolgen van de oorlog zoals de discussies rondom de gratie van Lages. Het werd opvallend geacht dat de invloed van de voormalige verzetslieden en van de slachtoffers steeds merkbaar bleef, maar dat daar tegenover ook de politieke verhoudingen van groot belang bleken. Vooral de pogingen om het communistisch blok niet aan invloed te laten winnen zijn in deze periode belangrijk om te onderschrijven.³³

Ten slotte mag in de serie *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945* het werk *Kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra* (1963-1967) niet ontbreken. De onderzoekers merkten op dat ook twintig jaar na de bevrijding, de periode van de bezetting een zeer gevoelige punt van discussie bleef. Onder invloed van de tv- serie *De Bezetting* van oorlogsgeschiedschrijver Loe de Jong en de publicatie van Jacques Pressers *Ondergang*, stonden de gebeurtenissen uit 1940-1945 weer volop in de aandacht.³⁴ Voor het eerst was er specifiek aandacht voor de overlevenden van de Jodenvervolging. Deze ontwikkeling zorgde er, samen met de groei van de linkse partijen, voor dat de herinnering aan de oorlog steeds vaker leidde tot politieke gevoeligheden. De linkse partijen waren nauw verbonden met het verzet en oorlogsslachtoffers wat ervoor zorgde dat er een herlevend nationalisme waar te nemen viel. Vooral rondom de onderbreking van de levenslange gevangenisstraf van de Duitse oorlogsmisdadiger W.P.F. Lages in juni 1966 werd bovenstaande merkbaar toen zowel in de politiek als in de maatschappij emotionele reacties geuit werden over de mogelijke vrijlating van de in Breda gedetineerde oorlogsmisdadiger.³⁵

Hinke Piersma was degene die uitgebreid onderzoek deed naar de Bredase oorlogsmisdadigers en de impact van hun zaken op de politiek en de samenleving.³⁶ Zij liet

³² Ibidem, 507 en 515.

³³ C. van Baalen en J. Ramakers, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 5.

Het kabinet-Drees III (1952-1956). *Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001) 329-330.

³⁴ Peter van der Heiden en Alexander van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*, deel 8. *De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra* (1963-1967) (Amsterdam, 2010) 248-249.

³⁵ Ibidem, 249 en 252.

³⁶ Piersma promoveerde in 2005 op het proefschrift *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989*.

zien dat de oorlogsmisdadigers eind jaren zestig weer in het middelpunt van de belangstelling stonden toen hun gratieverzoek werd afgewezen door Minister van Justitie Polak. Polak meende dat de drie geen aanspraak op gratie konden maken, maar dat ze wel onder een nieuwe voorgestelde regeling zouden kunnen vallen waarbij ook levenslang gestraften in aanmerking zouden kunnen komen voor voorwaardelijke invrijheidsstelling. De Minister was voornemens de opvattingen van de verschillende fractieleden te peilen, maar dit voornemen lekte uit en leidde tot een publiciteitsgolf waarin voor- en tegenstanders op emotionele wijze met elkaar botsten. Het wetsvoorstel zou door de hevige opschudding die het teweeg bracht niet ingediend worden.³⁷

Het hoogtepunt van de discussie over de (in Breda gedetineerde) oorlogsmisdadigers vond echter plaats in 1972 toen Minister van Justitie Van Agt wel in wilde gaan op de gratieverzoeken. Gratie werd door de tegenstanders gezien als verraad aan de slachtoffers van het naziregime en aan alle overlevenden die moesten leven met de gruwelijke herinneringen. Ook in 1972 was men goed of fout. In de discussie over de drie van Breda werd de karakterisering die in de bezetting allesbepalend was geweest nieuw leven ingeblazen. Het grote verschil was dat de vervolgdgen nu ook een stem hadden die gehoord en uitgedragen werd door de volksvertegenwoordiging die op 29 februari haar negatieve oordeel uitsprak over het voornemen van de regering.³⁸

In de periode na het explosieve debat in 1972 bleef het relatief rustig rondom de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers. Pas in 1989 kwam het onderwerp weer op de politieke agenda toen negentien prominente leden pleitten voor vrijlating van de twee nog levende oorlogsmisdadigers. In een door hen ondertekende brief werd gesproken over een duidelijke kentering in de standpuntbepaling van een aantal hoofdpersonen uit kringen van het voormalig verzet en van vervolgingsslachtoffers. Als argumenten voor vrijlating werden genoemd de lange gevangenisstraf, rechtsongelijkheid ten opzichte van andere van de dood gegratieerde oorlogsmisdadigers, het verliezen van het doel van de straf en het feit dat Nederland nog het enige land in Europa was dat sinds 1945 onafgebroken Duitse oorlogsmisdadigers gevangen had gehouden.³⁹ De brief had succes aangezien het ervoor zorgde dat de Minister en het parlement zich nogmaals over het onderwerp bogen en uiteindelijk vrijlating van de twee laatste Duitse oorlogsmisdadigers tot gevolg had.

³⁷ Piersma, *De drie van Breda*, 95 en 96.

³⁸ Ibidem, 118 en 127.

³⁹ Ibidem, 173.

Het moge duidelijk zijn dat er een onmiskenbare ontwikkeling zichtbaar is in de wetenschappelijke literatuur over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Waar eerst de nadruk lag op de heldenrol van het verzet, verdween de nationale mythe in de jaren zestig toen er langzaam plek kwam voor het Joodse oorlogsleed en het leed van andere groepen slachtoffers. De schrijvende geschiedenis van de vervolgdten werd erkend en de Nederlandse bevolking rekende het zichzelf aan niet ingegrepen te hebben. Een reactie van collectieve schuld volgde. Er bleef echter een beoordelingsschema bestaan waarin waardeoordelen centraal stonden. Tot de jaren tachtig, toen er door hoogleraar Blom gepleit werd om de geschiedschrijving zoveel mogelijk van waardeoordelen te ontdoen. De stemming onder de bevolking werd onderzocht, evenals de structuur van het naziregime. Door deze nieuwe aanpak werden andere inzichten verkregen over de bezettingsperiode, waarin vooral begrip werd gevraagd voor de niet altijd heldhaftige houding van de gewone Nederlander. Zo had de geschiedwetenschap zich ontwikkeld van een beschrijving van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in zwart en wit, waar daders tegenover slachtoffers stonden, naar een verhaal waarin verschillende grijstinten waarneembaar waren en men niet perse goed of fout hoefde te zijn.

Ook in de historiografie over de omgang van het Nederlandse parlement met de oorlog en oorlogsmisdadigers is een ontwikkeling waarneembaar. Meteen na de oorlog kreeg Nederland te maken met de Bijzondere Rechtspleging en de omgang met degenen die zich in de oorlog onjuist hadden gedragen. Tot eind jaren tachtig zou de omgang met deze schuldigen de politieke en maatschappelijke discussie regelmatig beheersen.

Waar tot de jaren vijftig de politieke belangstelling voor oorlogsgerelateerde zaken schaars was, nam deze toe vanaf het moment dat gratieverlening aan oorlogsmisdadigers aan de orde kwam. Vanaf de zaak Lages in 1952 toen het parlement voor het eerst haar stem liet horen met betrekking tot het gratiebeleid, tot de vrijlating van de twee overgebleven misdadigers in 1989 kon de politieke behandeling van de mogelijke invrijheidsstelling van de misdadigers rekenen op veel rumoer. De bevolking, en daarmee de volksvertegenwoordiging identificeerde zich veelal met de slachtoffers en elke poging om de Duitse gevangenen vrij te laten werd, tot 1989, tegengehouden door het parlement.

In de volgende hoofdstukken zal er middels een analyse van de debatten over de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers onderzocht worden welke opvattingen de Tweede Kamerleden hadden over slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders en in hoeverre dit aansluit bij het goed-fout-schema zoals naar voren komt in de literatuur. Op deze manier

kunnen er conclusies getrokken worden over de manier waarop er in de Nederlandse volksvertegenwoordiging werd omgegaan met gevoelige debatsonderwerpen, hoe deze politieke opvattingen over een lange periode kunnen veranderen en hoe ontwikkelingen in de politiek in verhouding staan tot de literatuur over eenzelfde onderwerp.

Hoofdstuk 1; de jaren 1950.

In dit hoofdstuk zullen de debatten over de Interpellatie van Burger over de gratieverlening aan Lages op 14 en 15 oktober 1952 geanalyseerd worden. In deze verslagen wordt gekeken naar de opvattingen van de afgevaardigden van de KVP, PvdA, Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en Communistische Partij Nederland (CPN) met betrekking tot het naoorlogse probleem van de oorlogsmisdadigers. Eerst zal er aandacht besteed worden aan de inhoud van de standpunten van de afgevaardigden, waarna er gekeken wordt naar de manier waarop er verwezen wordt naar slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders om ten slotte bovengenoemde bevindingen per fractie en met de literatuur over het goed-fout-perspectief in het naoorlogse Nederland te vergelijken. Op deze manier kan er een duidelijk beeld geschetst worden van de manier waarop er in de Nederlandse volksvertegenwoordiging in de jaren vijftig over de omgang met oorlogsmisdadigers gedacht werd.

In de jaren vijftig kwamen verschillende veroordeelde oorlogsmisdadigers in het nieuws toen zij van hun oorspronkelijke straf gegratieerd werden. Vooral het besluit in oktober 1952 om Lages' doodstraf om te zetten in levenslang zorgde voor veel opschudding en protest in Nederland. Dit kwam ook naar voren in het Kamerdebat over het besluit van Minister van Justitie Donker aangaande zijn gratiebeleid ten aanzien van oorlogsmisdadiger Lages.⁴⁰

Tijdens de debatten over de interpellatie van de heer Burger over de gratieverlening aan Lages op 14 en 15 oktober 1952 was Kabinet-Drees II aan de macht, dat regeerde van 2 september 1952 tot 13 oktober 1956. Het Kabinet-Drees II bestond uit een partijloze minister en ministers van de Partij van de Arbeid (PvdA), Katholieke Volkspartij (KVP), Antirevolutionaire Partij (ARP) en Christelijk Historische Unie (CHU).⁴¹

De debatten over de interpellatie van Burger over de gratieverlening aan Lages op 14 en 15 oktober 1952.

Op 14 oktober kreeg de heer Gortzak namens de CPN als eerste het woord. Gortzak wees op het feit dat de aan oorlogsmisdadiger Lages opgelegde doodstraf bij wijze van gratie

⁴⁰ Piersma, *De drie van Breda*, 51.

⁴¹ Kabinet Drees II (1952-1952), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwi/kabinet_drees_ii_1951_1952, geraadpleegd op 13-08-2017.

veranderd werd in levenslange gevangenisstraf veel verontwaardiging, afschuw en verontrusting bij het Nederlandse volk teweeg bracht. De communistische fractie had verwacht dat de Minister van Justitie namens de Regering een verklaring over haar beleid af zou leggen in de Kamer en was teleurgesteld dat dit niet gebeurde. Er werd daarom opheldering gevraagd over ‘dit, ons gehele volk rakend en beroerend vraagstuk’.⁴²

De heer Burger achtte het, evenals de heer Gortzak, wenselijk om de zaak Lages in het parlement te behandelen. In tegenstelling tot de CPN-afgevaardigde wilde de PvdA'er daarom overgaan tot de aanvraag van een interpellatie.⁴³ De volgende dag zou de kwestie in de Kamer behandeld worden.

Sociaaldemocratisch standpunt

De interpellant Burger stelde op 15 oktober dat het noodzakelijk was om zo snel mogelijk duidelijkheid te verschaffen over de zaak omdat veel Nederlanders zich zorgen maakten over het feit dat er gratie was verleend aan ‘deze grootste der oorlogsmisdadigers’.⁴⁴

Hij sprak over Nederlanders die het niet konden verwerken dat massabeul Lages onttrokken werd aan het vonnis dat de hoogste Nederlandse instantie over hem uitsprak, over de oceaan van leed die de handlangers van Hitler over het Nederlandse volk uitstortte en over de veelvuldige heftige demonstraties in de Lages-affaire.⁴⁵

Burger stelde dat er wettelijk gratieverzoeken ingediend mochten worden, maar meende dat er bij een zulke overdaad van feiten geen verzachtende omstandigheden te verzinnen waren die gratie mogelijk konden maken. De spreker erkende dat hij zich bij het besluit Lages' doodstraf om te zetten in levenslang moest neerleggen omdat het niet meer teruggedraaid zou worden, maar wilde wel opheldering over de betekenis van de levenslange gevangenisstraf, specifiek op het punt van mogelijkheid tot strafvermindering.⁴⁶

De heer De Kadt kwam eveneens namens de PvdA aan het woord en benadrukte dat de verbijstering, verontwaardiging en verontrusting aanwezig in Nederland naar aanleiding van de gratieverlening aan Lages niet alleen van communistische zijde kwamen. Dat werd zeer gewaardeerd omdat de opvatting heerste dat de gemeenschap de plicht had om te vermijden dat dergelijke misdaden plaats zouden vinden. Daarom moest voorkomen worden dat Lages in vrijheid gesteld zou worden. Het feit dat de partijwoordvoerders in het Parlement verklaarden niet te dulden dat Lages op vrije voeten zou komen kon dan ook gezien worden als een

⁴² Handelingen Tweede Kamer 1952-1953, 31.

⁴³ HTK 1952-1953, 32.

⁴⁴ HTK 1952-1953, 2011.

⁴⁵ HTK 1952-1953, 2011 en 2013.

⁴⁶ HTK 1952-1953, 2012 en 2013.

waarschuwing voor de komende Ministers van Justitie.⁴⁷

In de redevoeringen van de socialisten werd verschillende malen naar het leed van de slachtoffers verwezen. Zij konden het niet verwerken dat degene die hen deze ellende had aangedaan, gered werd van de dood. Daarom werd het besluit, dat niet meer teruggedraaid kon worden, niet gewaardeerd en moest voorkomen worden dat verdere verlichting van straf plaats zou vinden. De socialisten besteedden echter meer aandacht aan de daders die als onmenselijk gezien werden, in staat tot gruwelijkheden die nauwelijks voorstelbaar geacht werden. Daarom werd de verwachting uitgesproken dat het parlement er alles aan zou blijven doen om te zorgen dat de oorlogsmisdadigers in gevangenschap bleven. Ondanks de kritiek die geuit werd op het beleid van de Minister werd er gekozen voor een milde bewoording en aanpak, waarschijnlijk daar het ging om de verantwoordelijkheid van een partijgenoot.

Christelijke overtuiging

Namens de Katholieke Volkspartij (KVP) kreeg de heer Peters het woord. Peters sprak lof uit over het betoog van de Minister en stelde vooral getroffen te zijn door de opsomming van de afschuwelijke misdaden van Lages. Hij verbaasde zich over het feit dat iemand tot zulke verfoeilijkheden in staat kon zijn en meende dat dit alleen kon gebeuren wanneer de Christelijke wet der naastenliefde geschonden of niet erkend werd.⁴⁸

In Peters' argumentatie tegen de doodstraf werd een persoonlijke noot toegevoegd. De KVP-spreker was tijdens de oorlog zelf ter dood veroordeeld, had met twee vrienden uit het verzet voor het vuurpeloton gestaan en werd pas op het allerlaatste moment gered. Deze gruwelijke ervaring had ervoor gezorgd dat Peters zich niet achter de doodstraf kon scharen omdat het hem sindsdien zwaar viel de begrippen dood en sterven onder woorden te brengen.⁴⁹ Daarnaast zag hij een straf als een soort vereffening van schuld. De misdadiger moest pogen te herstellen wat hij zichzelf en de maatschappij aan had gedaan. De doodstraf maakte dit onmogelijk en daarom pleitte de heer Peters voor een levenslange gevangenisstraf. Deze straf woog volgens de KVP'er even zwaar als de doodstraf, de maatschappij zou beschermd worden tegen de misdadiger en een eventueel gerechtelijke dwaling zou nog herroepen kunnen worden.⁵⁰

Afsluitend stelde de heer Peters dat het recht op voltrekking van het doodvonnis door de Overheid verspeeld was en dat de fractie het beleid van de Minister goed wilde keuren met

⁴⁷ HTK 1952-1953, 2032 en 2033.

⁴⁸ HTK 1952-1953, 2022.

⁴⁹ HTK 1952-1953, 2022.

⁵⁰ HTK 1952-1953, 2022 en 2023.

de opmerking dat de KVP nimmer bereid zouden zijn haar goedkeuring uit te spreken over een beleid dat tot gevolg zou hebben dat deze misdadiger ooit in vrijheid zou worden gesteld.⁵¹

De katholieken legden de nadruk op de bezwaren ten opzichte van de uitvoering van de doodstraf. De spreker, die zelf bijna geëxecuteerd was, erkende en veroordeelde de gruwelijkheden begaan door Lages, maar verdedigde de omzetting van de doodstraf in levenslang. De dader stond dus centraal in het betoog van de KVP'er, maar ook de slachtoffers namen wel degelijk een plaats in. Daders moesten gestraft worden om op deze manier de slachtoffers, en de rest van de samenleving, te beschermen, maar dit moest op een humane rechtsgeldige manier gebeuren. De daders werden ook als mensen gezien, die op een redelijke en menselijke manier behandeld dienden te worden.

Communistisch commentaar

De heer Gortzak stelde zich namens de CPN harder op in de kwestie. Gortzak vond dat de oorlogsmisdadigers op hun wenken werden bediend. Het gespuis dat het Nederlandse volk vele jaren terroriseerde werd goed verzorgd, terwijl het eigen volk het zelf moest uitzoeken. Daarbij vreesde de communist dat de Duitse misdadigers in herhaling zouden vallen. Hij meende dat het volk de heilige plicht had om waakzaam te zijn en ervoor moest zorgen dat deze misdadigers voorgoed de toegang tot de maatschappij werd ontzegd. Zij werden als schadelijk gezien voor de vrede in Europa, voor het Nederlandse volk en voor de democratie.⁵²

Concluderend wilde de heer Gortzak zijn verontwaardiging over de gratieverlening uitspreken. De communistische fractie eiste dat er het Nederlandse volk verzekerd zou worden dat Lages geen verdere strafvermindering zou krijgen, maar dat hij ook werkelijk levenslang in de gevangenis zou moeten verblijven zodat hij nooit meer onschuldige mensen met zijn sadisme kon bedreigen en geen misdaden tegen de mensheid meer zou kunnen bedrijven.⁵³

De heer Haken meende, als tweede spreker van de CPN, dat het verkeerd was om in deze zaak het principe van de doodstraf voorop te stellen en dacht dat het moest gaan om de concrete daad van de Regering.⁵⁴ Ook de communistische spreker voegde een *persoonlijke noot* toe in zijn verhaal en stelde dat hij, toen hij in diverse kampen van het fascisme

⁵¹ HTK 1952-1953, 2023.

⁵² HTK 1952-1953, 2024 en 2025.

⁵³ HTK 1952-1953, 2026.

⁵⁴ HTK 1952-1953, 2029.

vertoefde, veel menselijk leed en misdaden had gezien, maar dat deze misdaden niet in de buurt kwamen van hetgeen Lages op zijn kerfstok had. Daarom achtte hij zich verplicht om namens het volk de gratieverlening te veroordelen.⁵⁵

Het betoog werd beëindigd met de roep om wettelijke zekerheid dat Lages nooit meer in vrijheid zou worden gesteld. Haken achtte deze toezegging het minste wat gedaan kon worden om aan het geschokte rechtsgevoel van het volk tegemoet te komen. Daarom moest in de Kamer worden vastgelegd, zowel door een uitspraak van de zijde van de Regering, alsook door een uitspraak van de Tweede Kamer, dat er wettelijke voorzieningen zouden komen waardoor het onmogelijk werd dat Lages in vrijheid zou worden gesteld.⁵⁶

In het communistisch betoog werd fel gereageerd op het besluit van de Minister. Het volk werd centraal gesteld als blok dat beschermd moest worden tegen de misdaden van de Duitse oorlogsmisdadigers. In harde bewoordingen werden zij weggezet als sadistisch gespuis dat geheid terug zou vallen in oude gewoonten en daardoor een gevaar zou zijn voor de samenleving en democratie. Daarom moest er voorkomen worden dat zij, op welke wijze dan ook, Nederland konden schaden.

Liberale inslag

De VVD-afgevaardigde de heer Oud deelde mede dat hij normaliter geen voorstander was van de doodstraf, maar dat hij er begrip voor kon opbrengen dat onder zeer bijzondere omstandigheden, wanneer de veiligheid van de Staat dit eiste, tot toepassing van de doodstraf werd overgegaan. In het vraagstuk van de gratie aan Lages had men te maken met de regeling van het bijzonder strafrecht wat ervoor zorgde dat de omstandigheden anders waren. De vergelijking van de Minister met de rechtspleging zoals toegepast door de bezetter ging de heer Oud echter te ver. Hij stelde dat dit een zwak argument was en dat het niet mocht meewegen in de besluitvorming. Desondanks wilde de heer Oud zijn medeleven en sympathie uitspreken voor de Minister die in de eerste dagen van zijn bewind voor deze moeilijke beslissing kwam te staan.⁵⁷

De liberalen gingen vooral in op de toepassing van de rechtspleging, specifiek de uitvoering van de doodstraf. Oud beschreef Lages als een uitzonderlijk geval waarvoor de Bijzondere Rechtspleging van kracht was en stelde daarmee de daders centraal. Verder hield de spreker het heel zakelijk en ging hij vooral in op de politieke verhoudingen en taak van de

⁵⁵ HTK 1952-1953, 2029.

⁵⁶ HTK 1952-1953, 2031.

⁵⁷ HTK 1952-1953, 2027 en 2028.

Minister. Dit kan opvallend genoemd worden aangezien andere sprekers zich zeer uitgebreid uitlieten over de daders en, hoewel in mindere mate, de slachtoffers.

Gereformeerde reactie

De heer Zandt sprak zijn afkeuring uit over het feit dat de zwaarste misdadigers niet als eerste berecht werden. De voorman van de Staatkundig Gereformeerde Partij betreurde het dat veel lichte gevallen eerst berecht werden en vaak (te) zware straffen toebedeeld kregen. Lages had de vele moorden met opzet gepleegd en had daarom, ook volgens het Heilige Schrift, het wettig uitgesproken vonnis van de doodstraf moeten krijgen. De gratie werd ten onrechte verleend mede omdat anderen die minder ernstige misdaden bedreven wel met de doodstraf gestraft waren.⁵⁸

Daarnaast was de heer Zandt het niet eens met de argumenten van de Minister ter verdediging van zijn beleid. Het argument dat de zaken zeven jaar geleden plaatsvonden werd weerlegd door de SGP-spreker met de opmerking dat het recht niet verjaard was. Daarbij benadrukte Zandt dat God ‘mede uit liefde tot de mensheid de doodstraf had bevolen opdat de Overheid met het zwaard het leven van de vreedzame burgers beveiligen zou tegen moord en doodslag.’⁵⁹

De gereformeerde spreker maakte zich boos over het feit dat misdadigers die minder zware misdaden begaan hadden dan de Bredase oorlogsmisdadigers eerder gestraft werden en veelal te zwaar. In een somber betoog werd de nadruk gelegd op de daders. Er werd echter onderscheid gemaakt tussen zware en lichte gevallen en op deze manier werd de dadercategorie genuanceerd. Aan de orde waren de misdadigers van de zwaarste klasse en zij dienden daarom de zwaarste straf te krijgen. Alleen op deze manier kon het Nederlandse volk beschermd worden.

Verantwoording van de Minister

Verantwoordelijk Minister van Justitie Donker stelde dat het te verwachten was dat het omzetten van de doodstraf in een levenslange gevangenisstraf aandacht zou trekken onder het Nederlandse volk, in het bijzonder bij de slachtoffers en het deel van de bevolking dat tijdens de oorlog een anti-Duitse houding had aangenomen. Hij meende echter dat zijn uitvoerige toelichting in de pers⁶⁰ er voor had gezorgd dat bij het grootste deel van het volk begrip was ontstaan voor de moeilijke beslissing die de Minister had moeten nemen.⁶¹

⁵⁸ HTK 1952-1953, 2028.

⁵⁹ HTK 1952-1953, 2029.

⁶⁰ Inhoud van de in de pers verschenen mededeling, terug te vinden in HTK 1952-1953, 2014.

⁶¹ HTK 1952-1953, 2014.

Donker ging in op de vele ernstige misdaden die Lages had begaan en benadrukte dat hij van mening was dat Lages een van de ergste oorlogsmisdadigers in Nederland was. De doodstraf was in alle opzichten verdiend.⁶² De Minister stelde echter ook dat de bevrijding op het moment van spreken al zeven jaar geleden was en dat de misdaden gepleegd door Lages nog eerder plaatsvonden. In de bijzondere rechtspleging waren fouten gemaakt en daarom was de Minister verplicht rekening te houden met de tijdsfactor. Het zou niet in een behoorlijke rechtstoepassing passen, waarvoor vijf jaar tegen de bezetter gestreden was, een veroordeelde na meer dan twee jaar onzekerheid ter dood te brengen. De heer Donker meende dan ook dat men niet kon stellen dat de gratieverlening aan Lages in strijd was met het Nederlands recht en rechtsbewustzijn.⁶³

De Minister van Justitie benadrukte dat het voorstel van verschillende sprekers om wettelijk vast te leggen dat oorlogsmisdadiger Lages nooit meer op vrije voeten zou kunnen komen onmogelijk was omdat zij in strijd zou zijn met de Grondwet aangezien daarin opgenomen is dat het recht van gratie aan de Koning toebehoort.⁶⁴ Wat er zou gebeuren ten aanzien van de oorlogsmisdadigers zou volgens de Minister van Justitie afhangen van de opvattingen die in de Volksvertegenwoordiging leefden en naar voren kwamen, mede beïnvloed door hetgeen in de maatschappij leefde.⁶⁵

In de verdediging van het beleid van Minister van Justitie Donker werden de misdaden van specifiek Lages, maar ook de andere oorlogsmisdadigers, uitgelicht en werd meerdere malen het leed van de slachtoffers erkend. Degenen die zich verzet hadden tegen de bezetter werden geroemd en gebruikt in de argumentatie voor het behoud van een rechtvaardige rechtsstaat, waarin de tenuitvoerlegging van de doodstraf niet paste. Ook het volk kreeg een belangrijke rol toebedeeld aangezien de Minister stelde dat het lot van de oorlogsmisdadigers afhankelijk zou zijn van de opvattingen die in de volksvertegenwoordiging, en daarmee in de maatschappij, leefden. Er werd dus uitgebreid ingegaan op zowel de daders, slachtoffers en het verzet en op deze manier voorzichtig bepleit dat er geen plek meer was voor de tenuitvoerlegging van de doodstraf in de Nederlandse samenleving.

Woordelijke verwijzingen

Wanneer er gekeken wordt naar de mate waarin er naar de categorieën daders, slachtoffers, verzetslieden en omstanders verwezen wordt valt op dat er het meeste gerefereerd wordt naar

⁶² HTK 1952-1953, 2015.

⁶³ HTK 1952-1953, 2016-2017 en 2034.

⁶⁴ HTK 1952-1953, 2034.

⁶⁵ HTK 1952-1953, 2035.

de daders.⁶⁶ Dit is niet heel opvallend aangezien de daders het onderwerp van discussie vormen. Wat wel opvallend is, is dat de communisten het meeste naar de categorie daders verwijzen. Beide sprekers, zowel Gortzak als Haken, verwezen respectievelijk 54 en 48 keer naar degenen die zij als daders beschouwden. Ook de afgevaardigden van de PvdA verwezen vaak naar de daders, Minister Donker deed dit 74 keer en Burger 32 maal. De verklaring hiervoor kan gezocht worden in het feit dat beide heren, ten opzichte van andere sprekers, langer aan het woord waren omdat de Minister zijn beleid moest verantwoorden en Burger degene was die een interpellatieaanvraag had gedaan. De KVP, VVD en SGP bleven achter qua aanduidingen van daders en verwezen 'slechts' vijftien, tien en negen keer naar de oorlogsmisdadigers.

Bij de verwijzingen naar de slachtoffers was eenzelfde beeld waarneembaar. De PvdA en CPN deden dit het vaakst met dertien ten opzichte van zestien maal, terwijl de VVD en SGP zich niet direct uitlieten over de slachtoffers. Een verklaring hiervoor kan gezocht worden in het feit dat slachtoffers nog niet de plek in het geschiedverhaal hadden die ze later zouden krijgen. Daarnaast werd het gratiebeleid op een ondoorzichtige manier gevoerd waardoor de kwesties van de oorlogsmisdadigers nauwelijks in de publiciteit kwamen. De bevolking, en daarmee de Kamerleden als uitdragers van de volkswil, zou zich pas later bewust worden van de impact van de zaken en emotioneel betrokken raken met de slachtoffers.

Naar het verzet werd door zowel de PvdA, als de KVP en CPN tweemaal verwezen en verwijzingen naar omstanders kwamen in deze beraadslaging niet voor. Wel werd er regelmatig de link gelegd met het Nederlandse volk. De afgevaardigden van de PvdA deden dit 19 keer ten opzichte van de communisten die zo'n 30 maal de bevolking aanhaalden.

Geconcludeerd kan worden dat bij alle partijen vooral de daders centraal staan. Hun afschuwelijke misdaden worden in herinnering gebracht en men keert zich tegen de strafomzetting en mogelijke eventuele vrijlating. Vaak wordt hier, zij het heel summier, de link met de slachtoffers en het Nederlandse volk gelegd, want zij dienen beschermd te worden tegen de vreselijke misdadigers. Dit past in het geschiedbeeld over de jaren vijftig, zoals beschreven in de inleiding, waar voor de slachtoffers nog nauwelijks plek is en vooral het onderscheid tussen de verzetslieden, inclusief het heldhaftige Nederlandse volk, en de daders centraal staat. Het goed-fout-perspectief is hier duidelijk waarneembaar.

⁶⁶ De uitkomsten van het onderzoek naar de begripsverwijzingen zijn raad te plegen via tabel 1 te vinden in de bijlagen.

De opvattingen van de Kamerleden van de KVP en SGP kunnen in deze analyse als interessant benoemd worden omdat er, veelal gering, een nuancering gemaakt wordt in de categorie daders. De gereformeerden onderscheiden heel specifiek zware en lichte misdadigers, waar de katholieken zich minder duidelijk uiten en spreken over onmenselijk gedrag ten opzichte van de daders. Zij begeven zich hiermee buiten het strikte morele beoordelingsschema van goed en fout en laten hiermee de grenzen vervagen.

Hoofdstuk 2; de jaren 1960.

In de jaren vijftig liepen de emoties betreft de Duitse oorlogsmisdadigers hoog op toen van een aantal van hen de doodstraf in een levenslange gevangenisstraf werd omgezet bij wijze van gratie. In de jaren zestig kwamen de oorlogsmisdadigers weer in het middelpunt van de belangstelling te staan. De eerste keer toen Willi Lages in 1966 ernstig ziek bleek en toegestaan werd om in Duitsland te sterven. Een tweede maal toen de Minister van Justitie zich moest verantwoorden over zijn handelen in de zaak Lages nu bleek dat de misdadiger niet was overleden zoals verwacht werd.

Ten tijde van de debatten over de interpellatie van Bakker over de onderbreking van de straf van de oorlogsmisdadiger Lages en de verantwoording van de Minister over zijn gevoerde beleid werd Nederland vertegenwoordigd door het Kabinet-Cals dat regeerde vanaf 14 april 1965 tot 22 november 1966. Het kabinet bestond uit ministers van de KVP, PvdA en ARP.⁶⁷

Debat over de interpellatie van Bakker over de onderbreking van de straf van de oorlogsmisdadiger Lages en zijn vervoer naar Duitsland op 21 juni 1966

Communistisch commentaar

Op 21 juni 1966 kreeg de heer Bakker van de Communistische Partij Nederland (CPN) als eerste het woord om zijn interpellatieverzoek toe te lichten. Bakker stelde dat de naam Lages bij jong en oud in Nederland bekend was en weet dit aan de verschillende discussies die over hem en zijn medegevangenen werd opgedrongen. Uit al deze discussies was duidelijk geworden dat men het eens was dat het misdaden betrof die niet met de normale maten van het Wetboek van Strafrecht gemeten mochten worden.⁶⁸ Bakker ging echter nog verder en meende dat men bij Lages, Kotälla, Aus der Fünten en Fisher niet van mensen mocht spreken. Hij zag hen als walgelijke vergroeiingen van het menselijke ras. Spreken over menselijkheid in verband met deze figuren zag hij als onmogelijk, omdat het een belediging van de mens zou zijn.⁶⁹ De vier werden als groep van politieke misdadigers gezien, als speciale top en symboliek van de misdaad. Het rechtsgevoel van het Nederlandse volk sprak zich tegen hen als groep uit en alleen in de volledige strafuitoefening ten opzichte van deze vier zou het

⁶⁷ Kabinet Cals (1965-1966), http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwc/kabinet_cals_1965_1966, geraadpleegd op 1-8-2017.

⁶⁸ HTK 1965-1966, 2053 en 2054.

⁶⁹ HTK 1965-1966, 2054.

Nederlandse volk zijn echte rechtsbevrediging kunnen vinden.⁷⁰

Het besluit van de Minister werd door Bakker gezien als een belediging van het parlement en het Nederlandse volk. De ongerustheid over een mogelijke gratieverlening was bijzonder groot en het werd onbegrijpelijk en onaanvaardbaar geacht dat Lages al in Duitsland was terwijl de volksvertegenwoordiging van niets wist. De communisten wilden daarom weten of de Minister op het moment van spreken al tot gratie besloten had en of de andere oorlogsmisdadigers ook uitzicht op gratie geboden werd.⁷¹

In het betoog van de heer Bakker werd erg uitgebreid en uitzonderlijk hevig ingegaan op de categorie daders. Zij werden in niet mis te verstane bewoordingen neergezet als symboliek van het kwaad, als het slechtste soort van het menselijk ras waarvoor geen begrip of sympathie opgebracht hoefde te worden. In tegendeel, de oorlogsmisdadigers dienden hun straf uit te zitten opdat het Nederlandse volk en de slachtoffers niet meer door hen lastig werden gevallen. Daarnaast uitte de communisten zich ook zeer kritisch over de Minister die verweten werd het parlement niet serieus te nemen vanwege het te laat informeren over de stand van zaken.

Liberale inslag

Namens de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) kwam de heer Berkhouwer aan het woord. Berkhouwer stelde dat Lages was veroordeeld voor de meest onvoorstelbare misdrijven tegen de menselijkheid.⁷² Hij zag Lages als dienaar van een regime dat geen genade kende, waartegen gestreden en dat overwonnen werd, met het doel menselijkheid te betrachten zelfs tegenover diegenen die zelf de meest ondenkbare misdaden bedreven. Menselijkheid stond voor de spreker en zijn fractie dan ook hoog in het vaandel, maar gratie voor Lages paste niet in dit beeld. Zeker niet omdat de vier te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers in het verleden al gratie hadden genoten.⁷³

Berkhouwer stelde dat bij het genomen besluit, artikel 46 van de Beginselenwet Gevangeniswezen ten onrechte zou zijn toegepast. De VVD wilde hierom een motie indienen, maar zag hier vanaf omdat zij vreesden dat een afwijzing van de motie politieke gevolgen zou kunnen hebben en daarmee gratiebeleid ten aanzien van de overige nog gedetineerde oorlogsmisdadigers zou kunnen beïnvloeden.⁷⁴

⁷⁰ HTK 1965-1966, 2058.

⁷¹ HTK 1965-1966, 2054 en 2055.

⁷² HTK 1965-1966, 2060.

⁷³ HTK 1965-1966, 2060.

⁷⁴ HTK 1965-1966, 2060.

In de redevoering van de liberaal kwam dus heel duidelijk het politieke aspect naar voren. Er werd niet overgegaan tot het indienen van een motie om politieke gevolgen te voorkomen. Daarnaast stonden wederom de dader en de gruwelijkheid van zijn misdaden centraal. Menselijkheid diende ook betracht te worden ten opzichte van de ergste misdadigers, maar tot een zekere hoogte. De Bredaase oorlogsmisdadigers hoefde niet meer te rekenen op edelmoedigheid van de liberalen aangezien zij al gegratieerd waren van de doodstraf.

Christelijke overtuiging

De heer Van Koeverden bracht in herinnering dat het besluit van de Minister in verzetskringen, maar ook daarbuiten, heftige reacties had opgeroepen. Dat achtte de afgevaardigde van de Katholieke Volkspartij begrijpelijk, gezien de vreselijke misdaden die deze oorlogsmisdadiger de Nederlandse bevolking had aangedaan. Hij stelde ontzettend met de betrokkenen mee te leven, maar wees ook op het aspect van menselijkheid.⁷⁵

De onmenselijke daden van Lages en zijn collega's werden ten eerste veroordeeld, maar Lages had 21 jaar in de gevangenis gezeten en was ernstig ziek. Daarom werd het onmenselijk bevonden om hem onder deze omstandigheden gevangen te houden. Bij voortzetting van de straf zou men op een vergelijkbare wijze handelen als degenen tegen wie men zich in de oorlog had verzet en dat mocht nimmer het geval zijn. Daarom werd het besluit van de Minister van Justitie geaccepteerd.⁷⁶

Door de katholieken werd gepleit voor een menselijke behandeling van de misdadigers. De gruwelijkheden en begane fouten werden erkend en veroordeeld, maar er werd ook enige vorm van medeleven betracht. Door te kiezen voor een humane aanpak zette men zich af tegen het gedrag van de bezetter en haar handlangers en werd waardering getoond voor de zwaar bevochten vrije democratische samenleving.

Sociaaldemocratisch standpunt

De heer Nederhorst wees namens de PvdA op de gevoeligheid van oorlogsgelateerde zaken die in het Nederlandse volk enorme emoties veroorzaakten en zei gehoopt te hebben de namen Lages, Kotälla, Aus der Fünten en Fischer nooit meer tegen te komen. De PvdA'er meende dat er gepoogd moest worden om ervoor te zorgen dat de familie en de nabestaanden van de slachtoffers niet meer hoefden te worden herinnerd aan de hel veroorzaakt door deze onmenselijke daden. Deze individuen, waarvoor Nederhorst het woord 'mens' nauwelijks over de

⁷⁵ HTK 1965-1966, 2060.

⁷⁶ HTK 1965-1966, 2061.

lippen kreeg, mochten niet opnieuw nauwelijks geheelde wonden openen.⁷⁷

Toch kon het grootste deel van de fractie de beslissing om de straf van Lages te onderbreken aanvaarden en wel omdat de crimineel zich in een toestand bevond waarin het zinloos was te straffen. Het werd een ontzettend moeilijke beslissing genoemd omdat er mensen, wiens gevoelens gerespecteerd werden en met wie de PvdA zich zeer solidair voelde, door deze maatregel diep gekwetst werden.⁷⁸ Het systeem waarvan Lages een representant was had gepoogd het laatste restje humaniteit, het laatste restje zelfrespect uit te roeien, maar dat was niet gelukt en zou niet lukken. Er was een grens tot hoever met een straf te gaan en deze grens werd bereikt wanneer een straf zinloos werd en waarden van menselijkheid stuk dreigden te gaan. De moeilijke beslissing was dus genomen om het behoud van menselijkheid in het rechtssysteem te waarborgen en op geen enkele manier om Lages persoonlijk. Voor deze beestachtige misdadiger hoefde geen medelijden opgebracht te worden, aldus de heer Nederhorst namens de PvdA.⁷⁹

Ook de sociaaldemocraten stelden de daders centraal in hun betoog. Zij werden uitgebreid op een zeer negatieve manier beoordeeld en verdienden geen medeleven. Dit was enkel bestemd voor de slachtoffers die beschermd moesten worden tegen het leed dat hen was en werd aangedaan. Wel werd het belangrijk geacht dat de humaniteit van het rechtssysteem behouden zou blijven en daarom werd de beslissing van de Minister aanvaard. Medeleven voor de slachtoffers stond dus tegenover afkeer van de slachtoffers en de strijd voor het behoud van een rechtsvaardig rechtssysteem.

Verantwoording van de Minister

Minister van Justitie Samkalden ging als verantwoordelijk Minister in op het betoog van de Bakker. Samkalden stelde dat wie over Lages een beslissing moest nemen zich onmogelijk los kon maken van de gruwelijke feiten waarvoor hij ter dood was veroordeeld. Feiten die logischerwijs nog altijd heftige reacties uitlokten en gevoelens kwetsten.⁸⁰ Er was dan ook geen beslissing tot gratie genomen. Toegepast was artikel 46 van de Beginselenwet Gevangeniswezen welke inhield dat ‘indien blijkt, dat een spoedeisende voorziening nodig is, heeft de Minister van Justitie (...) de bevoegdheid om te bepalen, dat de tenuitvoerlegging van een vrijheidsstraf gedurende een tijdvak van ten hoogste drie maanden wordt

⁷⁷ HTK 1965-1966, 2061.

⁷⁸ HTK 1965-1966, 2062.

⁷⁹ HTK 1965-1966, 2062.

⁸⁰ HTK 1965-1966, 2055.

onderbroken'.⁸¹

De Minister stelde dat het Nederlands rechtsbestel inhield dat zinloze tenuitvoerlegging van een straf werd vermeden. Met de dood in het vooruitzicht deden zich omstandigheden voor die ervoor zorgde dat de tenuitvoerlegging van de straf geen zin meer had. De genomen beslissing kon gezien worden als een bijzonder geval en zou geen invloed hebben op het lot van de drie andere in Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers. Elk individueel geval zou binnen het tot dusver gevoerde beleid op eigen aard en omstandigheden worden beoordeeld.⁸²

Ten slotte benadrukte Minister Samkalden dat het mogelijk was dat voor velen de vier oorlogsmisdadigers symbolen van afschuw geworden waren door hun houding en hun daden tijdens de bezetting, maar dat zij in het Nederlandse rechtsbestel gezien werden als menselijke wezens waarop de levenslange straf een bepaalde uitwerking had. Hij stelde zich er ten zeerste van bewust te zijn dat het niet mogelijk was om geschonden gevoelens te bevredigen. Desondanks was hij ervan overtuigd dat in verband met de bijzondere omstandigheden bij het geval Lages, een Minister van Justitie geen andere beslissing zou mogen nemen dan hij had gedaan.⁸³

De Minister richtte zich in de verantwoording van zijn beleid vooral op de redenen waardoor hij tot zijn besluit was gekomen. Hierdoor stond vooral de dader centraal in het betoog. De gruwelijkheden begaan door de misdadigers werden erkend, maar middels het vasthouden aan een rechtvaardig rechtssysteem kon men zich afzetten tegen de daders. Het uitzonderlijke karakter van de zaak werd beoordeeld en het parlement, de slachtoffers en het Nederlandse volk werden gerustgesteld dat de andere misdadigers niet vrijgelaten zouden worden. Daarmee werd indirect dus ook aandacht besteed aan de slachtoffers.

Woordelijke verwijzingen

In het debat over de gratie aan Lages in 1966 valt op dat er vooral naar de daders verwezen werd.⁸⁴ Alle partijen, behalve de SGP die niet aan de beraadslaging deelnam, verwezen vaker naar de daders dan naar de andere categorieën. Vooral de PvdA en de CPN sprongen er bovenuit met 82 en 51 keer. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat voor de communisten slechts een spreker aan het woord kwam, waar voor de sociaaldemocraten zowel een

⁸¹ HTK 1965-1966, 2057.

⁸² HTK 1965-1966, 2057 en 2064.

⁸³ HTK 1965-1966, 2064.

⁸⁴ De uitkomsten van het onderzoek naar de begripsverwijzingen zijn raad te plegen via tabel 2 te vinden in de bijlagen.

'reguliere' spreker als de verantwoordelijk Minister in de analyse zijn meegenomen. Het hoge aantal daderverwijzingen kan verklaard worden omdat Lages, een van de vier oorlogsmisdadigers, het onderwerp van discussie was en omdat de oorlog in de jaren zestig nog veelal vanuit goed-fout-perspectief bekeken werd waarin slachtoffers veelal buiten beschouwing werden gelaten.

Naar de slachtoffers werd wel verwezen, zij het in mindere mate. Het meest gebeurde dit door de regeringspartijen KVP en de PvdA die hen vier keer in herinnering brachten ten opzichte van één maal door de VVD en drie maal door de CPN. Directe referenties aan het verzet en omstanders werden in dit debat niet gedaan. Dit kan opvallend genoemd worden omdat in de geschiedschrijving tegenover de daders het uitstekende gedrag van verzetsleden gezet werd. Zeker van de communistische partij, nauw verbonden met het verzet, was te verwachten dat ze de verbondenheid zouden benadrukken, maar dit gebeurde niet. In plaats daarvan verwees de CPN, in verhouding tot de andere fracties, zeer vaak naar het volk. Maar liefst negen keer werd de directe link met de achterban gelegd. De PvdA-minister deed dit slechts eenmalig, waar de KVP en VVD verwijzingen naar het volk achterwege lieten.

Debat over de behandeling van de brief van de Minister van Justitie naar aanleiding van de onderbreking van de executie van de gevangenisstraf van Lages op 4 oktober 1966

Liberale inslag

De heer Berkhouwer kwam namens de VVD als eerste aan het woord. Berkhouwer wees op het steeds terugkeren van de discussies rondom de oorlogsmisdadigers. Hij meende dat tegenover de dood ingetogenheid paste, zelfs wanneer het ging over een misdadiger als Lages. Het besluit van de Minister wilde hij daarom kort afdoen als een beleidsfout. Er werd een administratieve maatregel afgestemd op de dood en dat bleek niet uit te pakken zoals verwacht.⁸⁵

De Kamer diende zich over deze beleidsdaad van de Minister uit te spreken en moest laten weten dat zij de door de Minister van Justitie op 9 juni 1966 toegepaste maatregel van onderbreking van de levenslange gevangenisstraf van Willi Paul Franz Lages betreurde. Daarom werd er een motie ingediend en Berhouwer stelde de eer te hebben dit te mogen doen.⁸⁶

Op een zeer zakelijke manier werd door de liberaal Berkhouwer overgegaan tot het

⁸⁵ HTK 1966-1967, 91 en 92.

⁸⁶ HTK 1966-1967, 93.

indienen van een motie. Het beleid van de Minister werd op een bondige manier beoordeeld waarbij er beheerst over de dood van de oorlogsmisdadiger gesproken werd.

Christelijke overtuiging

De heer Aalberse verwees namens de KVP naar het debat over de interpellatie van de heer Bakker op 21 juni waarin de katholieken hadden verklaard, met alle begrip voor de heftige reacties vanuit de verzetskringen en daarbuiten, met het door de Minister gevoerde beleid akkoord te gegaan. Het ging immers om een strafonderbreking met betrekking tot iemand die in een zodanige fysieke toestand verkeerde dat verdere tenuitvoerlegging van de straf haar zin had verloren.⁸⁷

Achteraf bleek echter dat de levensduur toch langer was dan verwacht. Omdat er geen sprake was van een medische dwaling, Lages in het ziekenhuis zou moeten blijven en het zeer waarschijnlijk was dat hij niet meer terug zou keren in het maatschappelijk leven had de KVP-fractie begrip voor het door de Minister gevoerde beleid.⁸⁸

De katholieken uitten zich op zeer kalme wijze over het debatsonderwerp. Zij konden zich vinden in de redenen waartoe overgegaan werd tot de strafonderbreking en meenden de Minister niks te kunnen verwijten aangaande het in leven blijven van Lages. Het beleid werd beoordeeld zonder daarbij diep in te gaan op de slachtoffers of daders.

Gereformeerde reactie

De afgevaardigde van de Staatkundig Gereformeerde Partij stelde dat het bij het karakter van deze zaak paste om kort en sober te blijven. Abma wees op de ernst van de misdrijven, op de tienduizenden joden, die door toedoen van de delinquent een verschrikkelijke dood stierven en sprak zijn twijfel uit over de ernst van de toestand van de heer Lages. De SGP zag zich daarom genoodzaakt te verklaren dat zij zich niet konden vinden in het beleid van de Minister om Lages naar West-Duitsland over te brengen.⁸⁹

Abma gaf voor het eerst de mening van de gereformeerden in de zaak over de strafonderbreking van Lages en benadrukte de vreselijke misdaden van de daders en het leed van de slachtoffers om vervolgens het beleid af te keuren.

Communistisch commentaar

Minder ingetogen was de heer Bakker van de CPN die de Minister beschuldigde de kwestie-

⁸⁷ HTK 1966-1967, 94.

⁸⁸ HTK 1966-1967, 94.

⁸⁹ HTK 1966-1967, 95.

Lages bewust zo onduidelijk mogelijk te maken. Bakker was van mening dat de gratieverlening aan Lages ervoor zorgde dat men vreesde dat ook de drie andere gevangenen aanspraak maakten op vrijlating. Daarom werd er aan de Minister een zeer nadrukkelijke verklaring gevraagd dat ten aanzien van deze drie niet alleen geen gratieverlening, maar ook geen enkele andere vorm van invrijheidsstelling zou worden overwogen. De gratieverlening aan Lages had nooit mogen plaatsvinden en er was maar één manier om deze misstap te herstellen. Alles moest in werking gesteld worden om de onmiddellijke terugkeer van Lages te bereiken.⁹⁰

Bakker meende dat er tientallen redenen aan te voeren waren om Lages gevangen te houden waarvan de menselijkheid de belangrijkste was. Niet menselijkheid in het strafrecht zoals aangevoerd door de Minister, maar menselijkheid met betrekking tot de diegenen waarbij iedere keer wanneer er sprake was van gratiëring van oorlogsmisdadigers, wonden werden heropend. Dit leed van de slachtoffers werd gezien als duizend maal erger dan het leed men Lages ooit zou kunnen aandoen.⁹¹

De communisten verzette zich fel tegen het besluit van de Minister om oorlogsmisdadiger Lages in vrijheid te stellen. De Minister werd aangevallen ten aanzien van zijn beleid en de misdadigers werden wederom neergezet als symbolen van het kwaad die moesten boeten voor hun daden. De slachtoffers moest leed bespaard worden en daarom zou Lages zijn straf moeten uitzitten in Nederland.

Sociaaldemocratisch standpunt

De laatste die aan het woord kwam voor de verdediging van Minister Samkalden was mevrouw Singer-Dekker van de Partij van de Arbeid. Zij bleef zeer kort en stelde dat er een beslissing was genomen in juni 1966. De socialistische fractie had begrip getoond voor de keuze van de Minister en diende zich daardoor neer te leggen bij de consequenties van deze keuze.⁹²

Op een korte bondige wijze accepteerde de PvdA de consequenties van het gratiebeleid waarmee de fractie had ingestemd.

De verantwoording van de Minister

Minister Samkalden begon zijn betoog met de stelling dat de tenuitvoerlegging van een straf moest stoppen wanneer deze niet langer voortgezet kon worden. De Minister stelde zich

⁹⁰ HTK 1966-1967, 95-97.

⁹¹ HTK 1966-1967, 106.

⁹² HTK 1966-1967, 100.

bewust te zijn van het feit dat voor velen in het land de gedachte dat de oorlogsmisdadigers gevangen zaten een bescherming was en hen een gevoel van veiligheid gaf, maar hechtte eveneens veel waarde aan de verantwoordelijkheid die de overheid droeg ten opzichte van degenen die zich onder het machtsbereik van het Nederlandse strafstelsel bevonden.⁹³

Specifiek in de zaak rondom Lages was er sprake van onvoorziene omstandigheden. Daarom meende de Minister te mogen vragen dat men de beslissing van 9 juni om Lages' straf te onderbreken zou beoordelen naar de omstandigheden waaronder deze beslissing genomen werd. Met betrekking tot het lot van de drie andere oorlogsmisdadigers was de Minister niet van gedachte veranderd. Hun toekomst stond los van de beslissing rondom Lages.⁹⁴

De Minister verwees nogmaals kort naar de standpunten die daar in het vorige debat waren ingenomen aangaande de slachtoffers en de daders, maar ging verder vooral in op de menselijkheid van het Nederlands rechtstelsel en de omstandigheden waaronder tot genomen beslissing was gekomen. Zeer zakelijk werd uitgelicht waarom gehandeld was zoals gebeurde.

Woordelijke verwijzingen

In het debat over de brief van de Minister aangaande zijn handelen in de zaak Lages was eenzelfde soort beeld waarneembaar als in het debat over de strafonderbreking van Lages.⁹⁵ Een verschil was echter dat de verwijzingen naar het volk ontbraken en daarvoor in de plaats de aandacht voor het verzet iets toenam. De KVP verwees twee keer naar de verzetslieden ten opzichte van de PvdA en de CPN die dit beide eenmaal deden.

Wederom werd er het vaakst gerefereerd aan de daders, opnieuw het meest door de PvdA en CPN met 47 en 33 keer. De VVD kan in dit debat echter ook toegevoegd worden als partij die veelal naar de categorie daders verwees, dit deden zij beduidend meer dan in het vorige debat met zestien verwijzingen. De KVP en SGP bleven hierbij achter met respectievelijk zes en negen verwijzingen. Het grote aantal verwijzingen namens de PvdA kan verklaard worden door het feit dat de Minister zich moest verantwoorden over zijn beleid. Hij nam maar liefst 37 en de 47 verwijzingen voor zijn rekening.

De slachtoffers werden in dit debat meer dan voorheen, buiten beschouwing gelaten. De PvdA verwees helemaal niet naar hen, wat verklaard kan worden omdat zij wilden dat het debat over het handelen van de Minister zou gaan. De KVP, VVD en SGP benoemden de

⁹³ HTK 1966-1967, 101.

⁹⁴ HTK 1966-1967, 101 en 102.

⁹⁵ De uitkomsten van het onderzoek naar de begripsverwijzingen zijn raad te plegen via tabel 3 te vinden in de bijlagen.

slachtoffers slechts een enkele keer, waar de CPN drie verwijzingen maakte naar de slachtoffers.

Geconcludeerd kan worden dat er in de jaren zestig nog altijd vooral over de daders gesproken wordt. Alle onderzochte partijen stellen hen in de debatten over zowel de invrijheidsstelling van Lages, als de verantwoording van de Minister over dit besluit, centraal. Dit komt overeen met het beeld dat heerst in de geschiedschrijving, waar pas vanaf midden jaren zestig volop aandacht komt voor het welzijn van de slachtoffers. De onderzochte debatten vonden waarschijnlijk net plaats voor het bewustzijn van het Nederlandse volk ten aanzien van de oorlogsslachtoffers gegroeid was.

Opvallend is dat er, ten opzichte van de jaren vijftig, nauwelijks nog naar het volk verwezen werd. Dit zou overeen kunnen komen met de kentering van de denkbeelden in de historiografie waarin het nationale geschiedverhaal, met het volk als middelpunt, aan invloed inboette en plaatsmaakte voor erkenning van het leed van de slachtoffers vanaf midden jaren zestig.

Hoofdstuk 3; de jaren 1970.

Op 29 februari 1972 werd er in de Tweede Kamer gesproken over de door Minister van Justitie Van Agt geïnitieerde vrijlating van de drie in Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers. Aus der Fünten, Fischer en Kotälla waren na de Tweede Wereldoorlog veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf die uiteindelijk werd omgezet in levenslang.⁹⁶ Van Agt wilde het strafrecht moderniseren en meende dat de levenslange gevangenisstraf die al 27 jaar had geduurd, geen specifiek doel meer diende. Hij was voornemens positief te adviseren over de gratieverzoeken. Ondanks dat gratieverlening een voorrecht van de Kroon was, beloofde Van Agt geen gratie te verlenen voordat er een gedachtewisseling met de Tweede Kamer had plaatsgevonden.⁹⁷

Toen in 1972 bekend werd dat de drie oorlogsmisdadigers alsnog mogelijk vrij zouden komen, stond Nederland op zijn kop. Iedereen werd verwacht een mening te hebben en de oorlog was weer aan de orde van de dag. De opvattingen van degenen die pleitten voor humanisering van het strafrecht konden op onbegrip rekenen bij zij die tegen vrijlating waren.⁹⁸ De slachtoffers mochten niet (weer) in de steek gelaten worden en de drie van Breda moesten blijven waar ze zaten. In het Kamerdebat werd de ernst van de zaak onderkend. De afgevaardigden waren er zich van bewust dat het om een zeer gevoelig onderwerp ging en poogden rekening te houden met de verschillende betrokkenen. Het uiteindelijk dertien uur durende debat werd live uitgezonden op tv en toonde dat ook binnen de fracties grote verschillen bestonden over de juiste aanpak. De motie-Voogd werd aangenomen met 85 stemmen voor en 69 stemmen tegen.⁹⁹

Het debat vond plaats tijdens de regeerperiode van Kabinet Biesheuvel-I dat op 6 juli 1971 was aangetreden. De Antirevolutionaire Partij (ARP) werkte samen met de Katholieke Volkspartij (KVP), de Christelijke Historische Unie (CHU), de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de nieuwe partij Democratisch Socialisten 1970 (DS'70).¹⁰⁰

⁹⁶ Piersma, *De drie van Breda*, 8.

⁹⁷ H. Smits, *Strafrechthervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga* (Amsterdam, 2008) 59 ; L. Mulder, *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn, 2008) 128.

⁹⁸ Voor voorbeelden van voor- en tegenstanders van vrijlating die tegenover elkaar stonden, wordt verwezen naar 'De gratiëring van de drie van Breda: KRO Brandpunt 19 februari 1972, 25 februari 1972, 4 maart 1972' KRO (Hilversum).

⁹⁹ Handelingen Tweede Kamer 1971-1972, 2644 ; Piersma, *De drie van Breda*, 118.

¹⁰⁰ Kabinet Biesheuvel I en II (1971-1973),

https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwa/kabinet_biesheuvel_i_en_ii_1971_1973, geraadpleegd op 13 augustus 2017.

Het debat over de Brief van de Minister van Justitie betreffende de drie te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers op 29 februari 1972

Communistisch commentaar

De heer Wolff van de CPN kreeg als eerste het woord in het debat over de Brief van de Minister van Justitie betreffende de drie te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers. Wolff stelde met weerzin aan het debat te beginnen omdat hij constateerde dat de drie oorlogsmisdadigers in het middelpunt van de aandacht stonden, terwijl zij eigenlijk met ijzige stilte en verachting zouden moeten worden omringd. Op deze manier werd afbreuk gedaan aan de uitvoering van de vonnissen die in de beslotenheid van de gevangenis voltooid hadden moeten worden en werd het leven van veel overlevenden nog een grotere martelgang dan het al was.¹⁰¹

De CPN-afgevaardigde benadrukte dat degenen die ontsnapten aan de kampen, aan de gaskamers, aan de dood onder de gelaarsde voeten van Kotälla, nog leefden, maar dat zij daarbij hun levensgeluk, hun gezondheid en zelfs de minimale rust die de mens nodig had om voort te kunnen leven, achterlieten. Dat er wederom over de daders gesproken moest worden, zag Wolff als een hoon aan de slachtoffers en achtte hij diep treurig.¹⁰²

De oorlogsmisdaders zouden uit de maatschappij gebannen moeten blijven omdat hen al genade was geschonken toen de doodstraf omgezet werd in levenslang. Daarnaast mocht er bij gratieverlening geen sprake zijn van onrust in de maatschappij. Daar was in deze zaak geen sprake van, zo bewees ook de massale en indrukwekkende herdenking van de Februaristaking, en daarom moesten de gratieverzoeken af gewezen worden.¹⁰³

Minister Van Agt zou op de hoogte moeten zijn van de gevolgen voor de slachtoffers door de vertoning van de film *Begrijpt u nu waarom ik huil?* Wolff benadrukte dat de informatie voor de communisten niet nieuw was gezien de verbondenheid met de strijd en het lijden in de donkere jaren waarin de communisten naast vele anderen zware offers brachten.¹⁰⁴ De fractie achtte het dan ook belangrijk om het verleden te erkennen zodat de jonge generatie op de hoogte was van hetgeen waarvoor zovelen hun leven gaven. Verleden, heden en toekomst zouden moeten overvloeien in een vastbesloten wil om de toekomst eruit te laten zien zoals de strijders voor vrijheid en onafhankelijkheid van Nederland zich in de

¹⁰¹ HTK 1971-1972, 2602.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ HTK 1971-1972, 2603 en 2604.

¹⁰⁴ HTK 1971-1972, 2604.

jaren 1940-1945 voorstelden.¹⁰⁵

In de redevoering van de heer Wolff werd meerdere keren direct en indirect naar zowel de slachtoffers als de daders verwezen. Hij liet zich fel uit over oorlogsmisdadigers die in stilte omringd zouden moeten worden en met verachting mochten worden behandeld. Hen was genade geschonken toen de doodstraf werd omgezet in levenslang en dat was meer dan voldoende voor mensen die zulke gruwelijkheden hadden begaan. De beginselen van de rechtsstaat mochten gewaardeerd worden, maar voor deze misdadigers gold een andere aanpak. Vooral met de slachtoffers werd meegeleefd, bovenal omdat zij wederom leed voelden door het oplaaien van de discussie over mogelijke vrijlating van de drie. Daarnaast werd er waardering uitgesproken voor degenen die het verzet hadden gediend en moest gepoogd worden hen verder leed en ellende te besparen. Men voelde zich solidair met de gevoelens van de nabestaanden en dat bleek temeer uit de herdenking van onder andere de Februaristaking die druk bezocht werd.

Christelijke overtuiging

De heer Bremen stelde namens de KVP dat het hele volk recent had kunnen vernemen hoezeer de gevolgen van een afschuwelijke vernietigingsoorlog zoveel jaren later nog nadreunden in een zwaar getroffen deel van Nederland. Dit had een onuitwisbare indruk gemaakt op de fractie. De afgevaardigde constateerde daarnaast dat er duidelijker dan ooit een breuklijn waarneembaar was tussen voor- en tegenstanders van voortgezette gevangenhouding en achtte dat emotioneel gezien zeer begrijpelijk. Tegen het argument dat 27 jaar gevangenisstraf onmenselijk zou zijn, konden de tienduizenden nabestaanden van de slachtoffers het argument van leed en smart aandragen.¹⁰⁶

Toch was de KVP-fractie van mening dat de doelmatigheid van de straf na 27 jaar verdwenen was. De drie speelden geen rol meer in de maatschappij en zouden, gelet op leeftijd, validiteit en de huidige maatschappijvorm ook geen rol meer gaan spelen. De katholieken meenden dat daar waar de straf zijn doelmatigheid verloor, verdere tenuitvoerlegging van deze straf een stukje wreedheid betekende waarmee de Nederlandse samenleving zich niet kon en mocht inlaten.¹⁰⁷

Tienduizenden Nederlanders durfden het aan in te gaan tegen onrecht, onmenselijkheid, wreedheid en haat. In het licht daarvan mocht het niet lijken alsof hun offers en het lijden van hun nabestaanden tevergeefs zouden zijn geweest. Dit zou wel gebeuren

¹⁰⁵ HTK 1971-1972, 2605 en 2631.

¹⁰⁶ HTK 1971-1972, 2611.

¹⁰⁷ Ibidem.

wanneer er gefaald werd in het toepassen van de regels waarop de Nederlandse rechtsstaat was gefundeerd.¹⁰⁸ De grote meerderheid van de KVP-fractie was dan ook van oordeel dat de rechtsgronden moesten leiden tot een onherroepelijke verwijdering van de drie uit de Nederlandse gemeenschap. Hierbij werd de hoop uitgesproken dat gratiëring van de drie voor de slachtoffers en hun nabestaanden tóch een bevrijding van een steeds terugkerende pijnlijke herinnering zou blijken te zijn.¹⁰⁹

In het verhaal van de KVP-afgevaardigde stonden zowel de daders als de slachtoffers centraal. Met de slachtoffers werd ten eerste meegeleefd en uit de gruwelijkheden moesten lessen getrokken worden. Daarom mocht niet de fout gemaakt worden een onmenselijk beleid te voeren, zelfs niet ten opzichte van de zware misdadigers die onderwerp van discussie waren. Met voorzichtige bewoordingen werd op een weloverwogen manier beargumenteerd dat de voortzetting van de straf haar zin had verloren en daarom als onmenselijk werd gezien.

Liberale inslag

Namens de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) kwam de heer Berkhouwer aan het woord. Berkhouwer erkende dat het debat een zaak betrof die beladen was met emoties. Hij verwees naar een beschouwing in een van de Nederlandse dagbladen waar de auteur stelde dat de argumenten voor vrijlating eenvoudig waren, maar een daadwerkelijk oordeel niet. 'Men heeft die mensen eerst ter dood veroordeeld, daarna levenslang gegeven, en men is nu van mening dat écht levenslang een barbaarse straf is, die men niemand aan kan doen, hoe verschrikkelijk zijn misdaden ook zijn. Ik ben het daar helemaal mee eens, maar ik hoef maar eventjes te denken aan wat deze mensen gedaan hebben en ik weet het niet meer'.¹¹⁰

Het argument dat de Nederlandse samenleving zich van de periodiek terugkerende pijn moest bevrijden werd door Berkhouwer niet houdbaar geacht. Het uitstoten van de drie zou teveel ondraaglijke pijn ineens veroorzaken en voortzetting van de straf zou voorkomen dat nieuw leed werd aangebracht. De straf zou volgens sommigen geen doel meer dienen en dus niet in de Nederlandse rechtsstaat passen, maar de liberaal was van mening dat voortzetting van de straf wel een doel had, namelijk het besparen van extra leed van de betrokkenen.¹¹¹ Wraak was op geen enkele wijze aan de orde, men was slechts uit op handhaving van de wet. Tijdens de oorlog was gestreden om onder meer de vrijheid van meningsuiting te doen zegevieren in een systeem van de rechtsstaat en daar moest, zeker in deze zaak, gebruik van

¹⁰⁸ HTK 1971-1972, 2611.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ HTK 1971-1972, 2612.

¹¹¹ HTK 1971-1972, 2613 en 2634.

gemaakt worden. De VVD-afgevaardigde stelde dat de regering na afloop van het debat formeel vrij was om naar eigen inzicht te beslissen, maar ging ervan uit dat de Regering conform de uitslag van het debat zou handelen. De mededeling van de Minister van Justitie dat de oordeelsvorming in de Kamer zwaar zou wegen bij een uiteindelijke besluitvorming lag aan deze aanname ten grondslag.¹¹²

Afsluitend werd benadrukt dat enkele fractiegenoten de argumenten voortgebracht door de Regering deelde, maar dat voor het grote merendeel het nieuwe, grote en onuitwisbare leed dat berokkend zou worden aan de vele slachtoffers en nabestaanden zwaarder woog. Deze uitspraak van de grote meerderheid was niet alleen gericht tegen gezamenlijke vrijlating, zoals voorgesteld in de brief, maar tevens tegen individuele vrijlating volgens een tijdschema.¹¹³ De ondertekenaars van de motie gaven een antwoord op de vraag gesteld door de Regering. Er werd gesteld dat de misdadigers niet tegelijk of via een van tevoren uitgestippeld plan vrijgelaten mochten worden. Dit zou namelijk in strijd zijn met de voorwaarden dat men diende te beslissen per individuele geval en conform de actuele situatie.¹¹⁴

De liberalen gingen dus voornamelijk in op het leed van de slachtoffers. Zij hadden aangegeven het niet te kunnen verwerken als de drie van Breda vrij kwamen en dus moesten zij in gevangenschap blijven. Het argument van voorstanders van vrijlating dat de straf geen doel meer diende werd hiermee van tafel geveegd. Er moest hoe dan ook voorkomen worden dat de misdadigers op vrije voeten zouden komen en daarom werd de ingediende motie ondersteund. Hierbij werd wel vermeld dat het om een politiek oordeel over het beleid ging en er geen bedoelingen waren om problemen in de coalitie te veroorzaken.

Sociaaldemocratisch standpunt

De heer Voogd sprak namens het gedeelte van de PvdA dat tegen gratiëring van de drie oorlogsmisdadigers pleitte. Voogd meende dat de regering zich in een situatie had geplaatst waarin zij in geen geval tot vrijlating zou mogen overgaan wanneer de meerderheid van de Kamer zich daartegen uit zou spreken. Hij constateerde het gevaar voor tegenstanders dat er voorbij gegaan zou kunnen worden aan het feit dat levenslang een vreemd element was in de Nederlandse rechtsstaat. Het gevaar voor de voorstanders werd echter als meer bezwaarlijk aangemerkt. Het gevoel van “we moeten er vanaf” was een begrijpelijke, maar gevaarlijke

¹¹² HTK 1971-1972, 2612 en 2613.

¹¹³ HTK 1971-1972, 2613.

¹¹⁴ HTK 1971-1972, 2634.

reactie. Het belangrijkste was dat er een zo rechtvaardig mogelijke beslissing zou vallen.¹¹⁵

Het argument dat er ter wille van de slachtoffers een einde aan het gevangenschap, en daarmee de mogelijkheid op de terugkerende pijnlijke discussie over vrijlating, moest komen werd ook als gevaarlijke overweging gezien. De enigen die konden bepalen of de pijn van vrijlating zwaarder zou wegen dan de steeds terugkerende spanning rondom de mogelijkheid van vrijlating waren de slachtoffers zelf. Het grootste deel van de getroffen en wilden geen vrijlating en daarbij moest men zich neerleggen. Niemand had het recht om het op dit punt beter te willen weten dan zij.¹¹⁶ Voogd zag het verschil tussen de voor- en tegenstanders van vrijlating in het honoreren van gevoelens van de slachtoffers en duizenden andere Nederlanders of het laten overwegen van aspecten van de rechtsstaat en daarmee het niet honoreren van die gevoelens.¹¹⁷

Ten slotte ging Voogd in op het argument van de zuiverheid van de Nederlandse rechtsstaat. Zoals eerder besproken was de fractie de mening toegedaan dat een levenslange gevangenisstraf hier niet in thuishoorde. De omstandigheden bij de drie van Breda zouden echter buiten dat beginsel vallen. De zuiverheid van de rechtsstaat zou nooit gediend kunnen zijn met een besluit dat tienduizenden in hun rechtsgevoel zou aantasten. Vrijlating zou de slachtoffers en nabestaanden het gevoel geven dat zij wéér niet werden begrepen. Daarom mocht niet worden vrijgelaten en zou Voogd een motie indienen.¹¹⁸

Het minderheidsstandpunt van de PvdA werd uitgelegd door de heer Roethoff. Roethoff betoogde dat medewerkers van de geestelijke verzorging als sinds jaren van mening zijn dat verdere vasthouding van de drie geen doel meer diende. Daarom werd het niet als mogelijkheid ervaren om aan te dringen op voortgezette voltrekking van een straf die niet langer als zinvol ervaren kon worden.¹¹⁹

Er was echter een emotioneel proces in de samenleving opgekomen waaraan onmogelijk voorbij gegaan mocht worden. Wanneer er kennis genomen werd van ervaringen van oorlogsslachtoffers dan beseften men dat herhaling van de misdaden uit de Tweede Wereldoorlog koste wat kost voorkomen moesten worden. De plicht tot humanisering van de samenleving en besliste afwijzing van systemen die de verschrikkingen van het verleden mogelijk maakten, waren noodzakelijk om ervoor te zorgen dat zulke pijnlijke discussies niet

¹¹⁵ HTK 1971-1972, 2614.

¹¹⁶ HTK 1971-1972, 2614.

¹¹⁷ HTK 1971-1972, 2635.

¹¹⁸ HTK 1971-1972, 2614.

¹¹⁹ HTK 1971-1972, 2616.

meer gevoerd hoefden te worden.¹²⁰

De PvdA was de enige partij waarbij twee sprekers hun standpunt toelichtten. Bij de tegenstanders van vrijlating werd vaak en op een standvastige directe manier naar de slachtoffers gerefereerd. Zij waren degenen die de pijn voelden en mochten daarom als enige bepalen wat voor hun welzijn het beste was. Er werd door de getroffen en aangegeven dat vrijlating te pijnlijk zou zijn, dus daarom moesten de straffen voortgezet worden. Daarbij waren de tegenstanders van vrijlating van mening dat de wandaden gepleegd door de drie zo buiten proportie waren dat zij niet binnen de normale rechtspleging vielen. Een levenslange gevangenisstraf werd voor deze daders dan ook niet afgewezen.

Voorstanders van vrijlating oordeelden milder over het gedrag van de daders en achtten een straf die geen doel meer kon dienen niet zinvol. Zij pleitten voor humanisering van het strafrecht en zagen hierin de oplossing om verschrikkingen uit het verleden te voorkomen. Pijnlijke discussies zouden voorkomen moeten worden om de slachtoffers veel leed te besparen en vrijlating zou deze discussies kunnen voorkomen.

Gereformeerde reactie

Namens de SGP sprak de heer Abma. Abma stelde dat de argumentatie voor vrijlating paniekerig op hem overkwam. Hij meende dat er van de christenen verwacht werd om barmhartig te zijn. De SGP wilde niet plaatsnemen op de stoel van de Kroon – gratie werd door de gereformeerden gezien als prerogatief van de Koning, maar ook niet op de Troon van de Allerhoogste wanneer er gesproken werd over barmhartigheid. God was de enige die kon oordelen over de misdadigers en hun lot.¹²¹ Het zou niet moeten gaan om de laatste drie oorlogsmisdadigers, maar om recht en gerechtigheid waarbij het leed van de bevolking, specifiek het joodse volksdeel, werd meegewogen.¹²²

De gereformeerden waren heel fel over de daders. Zij hadden gratie gekregen van de doodstraf en bevonden zich niet in de positie nogmaals gratie te vragen. Barmhartigheid hadden zij al genoten toen hun oorspronkelijke straf omgezet werd in levenslang. Toch mocht er niet over hen gesproken worden als tuig dat uit de samenleving geweerd moest worden want alleen God mocht hierover bepalen. Naar de slachtoffers werd minder vaak en specifiek verwezen. De beginselen van de rechtsstaat stonden voor de SGP voorop, waarbij het leed van het joodse volk wel werd meegewogen.

¹²⁰ HTK 1971-1972, 2615.

¹²¹ HTK 1971-1972, 2619 en 2620.

¹²² HTK 1971-1972, 2619.

Verantwoording van de Minister

Minister Van Justitie Van Agt opende zijn betoog met de erkenning van het leed uit de gruwelijke ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog. Van Agt stelde dat het aan veel Nederlanders niet bekend was dat het leed nog zo hevig was en kon worden verergerd door zaken die aan destijds herinnerden. De vraag die opkwam was: wat nu? De Minister meende dat het vanzelfsprekend was dat het leed verzacht werd waar mogelijk. Er zou een onderzoek komen naar verdere mogelijkheden tot behandeling van de slachtoffers en verschillende departementen zouden samen nagaan wat kon worden gedaan om de solidariteit van het Nederlands volk tot uitdrukking te brengen met de slachtoffers.¹²³

Na de erkenning van het leed van de slachtoffers ging Van Agt in op de beginselen en het belang van de Nederlandse rechtsstaat. Hij zei dat de verschrikkingen in de oorlog en bezetting geleden werden om de rechtsstaat te herwinnen op een systeem van extreme rechteloosheid. Een rechtsstaat waarvoor zoveel doden waren gevallen en mensen gekwetst werden eiste dat een straf waarmee verder geen redelijk doel meer gediend kon worden werd beëindigd. 27 jaar na dato kon niet volgehouden worden dat voortgezette gevangenschap noodzakelijk was om de gedetineerden te beletten nogmaals in zulke misdaden te vervallen.¹²⁴

Niet de misdadigers, maar het Nederlandse volk was het belangrijkste. Hun verlangens deden niet ter zake, hun regels golden niet meer. Aan de emoties van de betrokkenen wilde Van Agt niet voorbij gaan, maar zij mochten niet beletten dat er aan de eisen van de Nederlandse rechtsstaat werd voldaan.¹²⁵ Beëindiging van de gevangenhouding moest niet gezien worden als barmhartigheid of als vergeving schenken, maar als recht doen. Recht doen aan mensen die ondanks hun onvoorstelbare wandaden als mensen gezien bleven worden. Van Agt eindigde zijn betoog met de erkenning van zijn tekort. Hij stelde niets uit te kunnen wissen en niets te kunnen helen. Hij kon slechts trachten recht te doen.¹²⁶

Van Agt stelde de slachtoffers centraal. Hij beloofde onderzoeken naar de behandeling van slachtoffers en wilde de solidariteit van het volk overbrengen op de getroffen. Velen hadden in de oorlog gestreden voor een eerlijke rechtsstaat, dus mochten deze beginselen niet verloochend worden. Het voortzetten van een straf die niet meer doelmatig was paste niet in de rechtsstaat zoals Van Agt die voor ogen had. De daders hoefden geen vergeving te krijgen, maar dienden wel recht gedaan te worden. Ondanks de gruwelijkheden waarbij zij betrokken waren bleven het mensen die net als ieder ander eerlijk behandeld dienden te worden. Deze

¹²³ HTK 1971-1972, 2626.

¹²⁴ HTK 1971-1972, 2626 en 2627.

¹²⁵ HTK 1971-1972, 2627.

¹²⁶ Ibidem.

constateringen sloten mooi aan bij de normalisering van de geschiedschrijving kenmerkend voor de historiografie in de jaren tachtig waar goed en fout zoveel mogelijk losgekoppeld werden van het historisch verhaal.

Woordelijke verwijzingen

In het zeer spraakmakende debat over de mogelijke vrijlating van de drie van Breda werd, voor het eerst, naar alle categorieën verwezen.¹²⁷ Er is een divers beeld waarneembaar wanneer er gekeken wordt naar de manier waarop er gerefereerd werd naar de categorieën slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders. De slachtoffers kregen een steeds belangrijkere plaats in de discussie over oorlog gerelateerde thema's en dat was zeer duidelijk waar te nemen in de verwijzingen van de Tweede Kamerleden.

De PvdA was de partij die het meeste refereerde naar de slachtoffers, zowaar vaker dan naar de daders. De twee sociaaldemocratisch sprekers verwezen samen 42 maal naar de slachtoffers ten opzichte van 15 verwijzingen naar de daders. Ook het volk werd regelmatig betrokken in de redevoering, zij werden 11 maal aangehaald. Ten slotte werd voor het eerst een verwijzing gemaakt naar de omstanders waar er gesproken werd over mensen zonder schuld. Dit laat zien dat er ook in de opvattingen van de Tweede Kamerleden van de PvdA een ontwikkeling te zien is in de manier waarop er met de categorieën slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders omgegaan wordt.

De KVP-afgevaardigde Bremen en verantwoordelijk Minister Van Agt verwezen samen 51 maal naar de daders en 32 maal naar de slachtoffers. Hierbij moet opgemerkt worden dat de Minister het merendeel van de verwijzingen voor zijn rekening nam met 37 keer de daders en 25 maal de slachtoffers. Naar het verzet werd slechts een enkele keer verwezen wat verklaard kan worden door de gevoelige relatie tussen de Minister en de verzetsorganisaties. Als laatste werd er door beide sprekers meerdere malen de link gelegd met het Nederlandse volk, in totaal dertien keer. Ook de andere partijen verwezen in verhouding steeds meer naar de slachtoffers. Regeringspartij VVD haalde hen dertien maal aan ten opzichte van de zestien keer die naar de daders verwezen werd. De CPN verwees vijftien keer naar de slachtoffers in verhouding tot 30 keer naar de daders en de SPG verwees naar beide categorieën negen maal.

Het meer aandacht besteden aan slachtoffers past in het historiografisch beeld over de jaren zeventig waar naar voren komt dat de slachtoffers centraal komen te staan en hun leed

¹²⁷ De uitkomsten van het onderzoek naar de begripsverwijzingen zijn raad te plegen via tabel 4 te vinden in de bijlagen.

door de samenleving erkend wordt. Het afnemen van de belangstelling voor het verzet past ook in dit geschiedbeeld. De verwijzing naar omstanders, hoewel het slechts een enkele keer gebeurd, duidt aan dat er ruimte is voor nuancering die in de geschiedwetenschap vanaf de jaren tachtig bepleit wordt.

Geconcludeerd kan worden dat in de jaren zeventig steeds vaker en uitgebreider naar de slachtoffers verwezen werd. Voor het eerst in de discussies over de Bredase oorlogsmisdadigers was er een zeer duidelijke tegenstelling te zien tussen de partijen, maar ook binnen de partijen. Aan de ene kant stonden zij die voor humanisering en vernieuwing van de rechtsstaat pleitten en aan de andere kant konden degenen benoemd worden die koste wat het kost wilden voorkomen dat de slachtoffers meer leed aangedaan werd veroorzaakt door vrijlating van de oorlogsmisdadigers.

Deze constatering kan in de ontwikkeling waarneembaar in de wetenschappelijke literatuur geplaatst worden. In de historiografie over de Tweede Wereldoorlog in Nederland heerst de gedachte dat de slachtoffers in de jaren zeventig erkenning kregen voor wat hen was aangedaan. De uitkomsten van dit debat bevestigen dit en gaan zelfs verder. Het spreken over het betrachten van menselijkheid ten opzichte van de daders en het pleiten voor een humaner rechtsbestel kunnen gezien worden als voorbode voor de ontginning van het grijze gebied vanaf de jaren tachtig. Mensen kunnen vreselijke dingen gedaan hebben, maar dat wil niet perse zeggen dat zij slecht blijven en slecht behandeld moeten worden.

Scriptie Bredaase oorlogsmisdadigers. Hoofdstuk 4; de jaren 1980.

Na het debat over de mogelijke gratiëring van de drie van Breda, dat als emotioneel hoogtepunt in de debatten over de Bredase oorlogsmisdadigers gezien kan worden, bleef het lange tijd stil rondom de Duitse oorlogsmisdadigers. Een van hen, Kotälla, stierf in 1979, maar dit zorgde niet voor veel beroering in de Nederlandse samenleving. Pas in 1989 zou de kwestie weer op de politieke agenda staan toen Minister van Justitie Korthals Altes, nadat in de dagen ervoor de fractievoorzitters in vertrouwen waren geïnformeerd, een brief stuurde aan de Tweede Kamer over de twee laatste oorlogsmisdadigers. De opvattingen van deelnemers aan het verzet en slachtoffers van de bezetting waren in de loop der tijd veranderd, dus zag de Minister de mogelijkheid om de afspraken gemaakt in 1972 te herzien.¹²⁸

In 1972 had de regering er vanaf gezien om de drie van Breda gelijktijdig in vrijheid te stellen en belooft dat dit ook in de toekomst niet zou gebeuren. In 1989 wilde de Minister van Justitie op deze afspraak terug komen, maar niet voordat er met de Tweede Kamer overlegd was en zij zou aanvaarden dat de regering deze beslissing wilde nemen.¹²⁹

Tijdens het Kamerdebat werd er namens kamerlid Haas-Berger (PvdA) een motie in stemming gebracht waarin de regering verzocht werd te blijven afzien van haar bevoegdheid tot gratieverlening op andere dan individuele basis. De motie werd echter verworpen met 85 tegen 55 stemmen en dat betekende dat de Minister het gewenste groene licht had om de twee vrij te laten.¹³⁰

Tijdens de laatste debatten over de Bredase oorlogsmisdadigers werd Nederland vertegenwoordigd door Kabinet-Lubbers II dat aan de macht was van 14 juli 1986 tot 7 november 1989. Het kabinet was een samenwerking tussen het CDA en de VVD.¹³¹ De CPN zal in de debatanalyse ontbreken omdat zij op had gehouden te bestaan.

Debat over de brieven van de minister van Justitie over de twee van Breda op 26 en 27 januari 1989

Sociaaldemocratisch standpunt

Mevrouw Haas-Berger was op 26 januari 1989 de eerste die aan het woord kwam in het debat over de brieven van de minister van Justitie over de twee van Breda. Haas-Berger bracht

¹²⁸ Piersma, *De drie van Breda*, 176.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem, 178 ; HTK 1988-1989, 2678.

¹³¹ Kabinet Lubbers II (1986-1989),

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw4/kabinet_lubbers_ii_1986_1989, geraadpleegd op 13 augustus 2017.

namens de Partij van de Arbeid het debat over de drie van Breda uit 1972 in herinnering, in het bijzonder de afspraak tussen Regering en Kamer dat er met betrekking tot de oorlogsmisdadigers in Breda geen sprake zou zijn van collectieve gratie. Er zou slechts sprake kunnen zijn van individuele gratie op grond van persoonlijke omstandigheden. In het huidige debat werd op deze afspraak, gemaakt om pijnlijke discussies die weer leed zouden veroorzaken te voorkomen, teruggekomen.¹³²

De vraag die rees volgens de PvdA-afgevaardigde was dan ook of er sinds 1972 iets veranderd was en zij meende dat dit niet het geval was. De discussie was dezelfde, de vraagstelling was hetzelfde en de argumenten bleven gelijk. Het enige verschil was dat velen niet meer streden omdat zij niet meer in staat waren te vechten omdat zij moe waren geworden van het leed dat zij hadden geleden en van de herinnering wat hen en hun familie was overkomen. Het ging er niet om dat de slachtoffers de straf zouden moeten bepalen, want het ging niet om wraak, maar het was niet te begrijpen wanneer deze oorlogsmisdadigers een tweede maal gratie zouden krijgen. Gevangenhouding zou het leed van de slachtoffers niet verzachten, maar vrijlating zou wel hun pijn wederom vergroten.¹³³ Het ging hierbij niet om wraakgevoelens, maar wel om onrust en verdriet. Daarbij werd benadrukt dat ook de tegenstanders van vrijlating de zuiverheid van de rechtsstaat hoog in het vaandel hadden staan. De rechtsstaat werd gezien als meer dan wat in wetten is neergelegd en zou ook het rechtsgevoel van de bevolking omvatten. Dat gevoel hield volgens Haas-Berger onder meer in dat men zich realiseerde dat er gerekend kon worden op de bescherming van de overheid.¹³⁴

De heer Kosto, verkondigde het standpunt van de PvdA'ers die zich wel in het regeringsvoornemen konden vinden. Ook Kosto wees op de gevoeligheid van het debatonderwerp en het leed, de angst en de pijn die daarmee, ook 44 jaar na de oorlog, gepaard gingen. Hij stelde dat, hoewel vele Kamerleden te jong waren om zelf directe oorlogservaringen te hebben, men zich bewust was van het leed van de oorlogsgetroffenen en respect had voor de moed, de inzet en de offers van degenen die zich verzette tegen het fascisme en nazidom. Bijzondere waardering ging hierbij uit naar de mensen van het verzet die hadden bijgedragen aan het herstel van de democratie en de opbouw van de rechtsstaat waarbinnen dit debat gevoerd werd.¹³⁵

Met de twee gedetineerden werd niet perse rekening gehouden, want zij verdienden geen medelijden of mededogen. Hun misdaden waren buiten proportie en niet te vergelden.

¹³² HTK 1988-1989, 2646 en 2647.

¹³³ HTK 1988-1989, 2647.

¹³⁴ HTK 1988-1989, 2672.

¹³⁵ HTK 1988-1989, 2648.

Solidariteit werd uitsluitend gevoeld voor de slachtoffers en geen moment voor de twee zielige oude mannen die onderwerp van discussie waren. Omdat recent werd aangetoond dat verschillende personen uit kringen van verzetsdeelnemers en oorlogsgetroffenen hun standpunt sinds 1972 hadden gewijzigd meenden verschillende partijgenoten echter dat het een goede zaak was het voornemen van de regering om de twee overgebleven oorlogsmisdadigers te gratiëren, te steunen. De discussie over de twee moest zo snel mogelijk tot een einde komen omdat de misdadigers de Nederlandse samenleving niet nogmaals mochten belasten met discussies over hun lot. Daarom moesten ze weg.¹³⁶

Beide sociaaldemocratische sprekers stelden in de laatste debatten over de Bredase oorlogsmisdadigers de slachtoffers centraal. Zij waren het echter niet met elkaar eens over de manier waarop het slachtoffer het beste gediend zou zijn. De voorstanders van vrijlating wilden hen uit de samenleving verwijderen, opdat er nooit meer pijnlijke discussies gevoerd hoefde te worden terwijl de tegenstanders wilden dat de veroordeelden hun straf volledig uit zouden zitten. Bij de argumentatie voor vrijlating werd veel naar de daders verwezen, vooral om te benadrukken dat men op de hoogte was van de verschrikkelijke daden die zij begaan hadden, maar dat desalniettemin het rechtsbeginsel de boventoon moest voeren.

Liberale inslag

De heer Wiebenga sprak namens de VVD in zijn uiteenzetting over het mogelijk verlenen van gratie aan Aus der Fünten en Fischer over de misdaden begaan door de twee oorlogsmisdadigers. Hierbij werd benadrukt dat er gesproken werd als volksvertegenwoordigers, specifiek van degenen die getroffen werden door oorlogsleed, degenen die zo lang zij leefden de vreselijke herinneringen met zich mee moesten dragen.¹³⁷

De procedure waartoe was besloten werd echter juist geacht en de enige weg om de gevangenhouding van de twee van Breda te beëindigen was het verlenen van gratie. Een aantal fractiegenoten was van mening dat de twee oorlogsmisdadigers zo spoedig mogelijk uit de gevangenis moesten worden gezonden. Verdere gevangenhouding werd niet overeenkomstig met het Nederlands strafrechtstelsel geacht, omdat gevreesd werd dat ze in hun cel zouden sterven. Hierbij werd wel de kanttekening gemaakt dat geen enkele straf het leed dat door hen in de Tweede Wereldoorlog werd aangericht kon vergelden, maar verdere gevangenhouding, en het steeds terugkeren van de discussie over de oorlogsmisdadigers, deed

¹³⁶ HTK 1988-1989, 2649, 2650 en 2673.

¹³⁷ HTK 1988-1989, 2650.

dat ook niet.¹³⁸

Andere fractieleden konden het verzoek van de regering niet positief beoordelen en meenden dat het leed dat de misdadigers hadden aangericht te groot was om ze opnieuw gratie te verlenen. Zij schaarden zich achter de stelling "Verdubbel mijn leed niet door verdubbeling van hun gratie".¹³⁹

In de liberale opvattingen viel een zeer zakelijke benadering van het debat waar te nemen. Wiebenga lichtte zowel het standpunt van de voor- als tegenstanders toe en legde hierbij de nadruk op de slachtoffers, maar onderschreef ook de rechten die de daders hadden in het Nederlandse rechtsbestel. Opvallend was dat hij zeer specifiek benadrukte dat hij sprak als volksvertegenwoordiger. Niet eerder werd dit in een debat over de Bredase oorlogsmisdadigers door een spreker zo duidelijk benoemd.

Gereformeerde reactie

Evenals voorgaande spreker benadrukte de heer Van den Berg de impact van de Tweede Wereldoorlog. De afgevaardigde van de SGP stelde dat het goed was dat men wist wat zich had afgespeeld en welke offers waren gebracht. De confrontatie met het verleden had echter ook een keerzijde, namelijk het leed van degenen die persoonlijk bij de oorlog betrokken waren. Hierbij werd specifiek bedoeld de oorlogsgetroffenen, de verzetsdeelnemers en degenen die dierbaren verloren. Daarom werd dit debat met terughoudendheid, soberheid en begrip voor de heftige emoties tegemoet getreden.¹⁴⁰

Men werd geconfronteerd met een zeer onwelkome erfenis uit het verleden. Van den Berg benadrukte dat de gratiëring van 1951 nimmer de instemming van de SGP-fractie had en stelde dat zij graag hadden gezien dat de zwaarste straf ten uitvoer was gelegd. Het langer gevangen houden van de twee van Breda zou niet in strijd zijn met de beginselen van de Nederlandse rechtsstaat. De slachtoffers leden namelijk ook hun leven lang.¹⁴¹ Het belang dat gehecht werd aan het beperken van het leed van de slachtoffers zorgde ervoor dat de gereformeerden tot dezelfde conclusie kwamen als in 1972. De regering zou niet dienen over te gaan tot collectieve gratiëring.¹⁴²

In tegenstelling tot de andere partijen werd er bij de SGP geen onderscheid tussen voor- en tegenstanders van gratie kenbaar gemaakt. Zij uitten zich zeer kort en bondig en

¹³⁸ HTK 1988-1989, 2651 en 2652.

¹³⁹ HTK 1988-1989, 2652.

¹⁴⁰ HTK 1988-1989, 2652.

¹⁴¹ HTK 1988-1989, 2653.

¹⁴² HTK 1988-1989, 2654.

stelden dat de misdadigers hun straf uit moesten dienen omdat anders de slachtoffers gekwetst werden. Dit was in het verleden als meerdere malen gebeurd en moest daarom voorkomen worden.

Christelijke overtuiging

Ten slotte kwam de heer Van der Sanden namens het Christen Democratisch Appel aan het woord voordat de Minister zijn beleid zou verantwoorden. De christendemocraat benadrukte dat de vraag voorgelegd vanuit de regering door eenieder persoonlijk beantwoord diende te worden, maar stelde ook dat het argument van barmhartigheid ten opzichte van de twee oorlogsmisdadigers niet doorslaggevend kon zijn. Deze personen hadden zich schuldig gemaakt aan het veroorzaken van onmetelijk leed door het begaan van onbeschrijfbare misdaden tegen de menselijkheid en konden daarom geen aanspraak maken op medeleven. Wel moest er bepaald worden of er, door tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf, inbreuk gemaakt werd op het grondbeginsel van het Nederlandse strafrecht wat inhield dat een gevangenisstraf zou moeten worden beëindigd wanneer zij geen zin meer had.¹⁴³

In de CDA-fractie werd er verschillend gedacht over het antwoord op boven gestelde vraag, maar was men het erover eens dat de steeds terugkerende discussie leedtoevoegend in plaats van leedverminderend zou werken. De slachtoffers moesten ontzien worden en daarom zou het debat waaraan werd deelgenomen het laatste debat over dit onderwerp in de Tweede Kamer moeten zijn. De oorlogsmisdadigers dienden uit de samenleving gebannen te worden. In navolging van het regeringsstandpunt werd dan ook bepleit dat de straf beëindigd moest worden.¹⁴⁴

Binnen het CDA werd de nadruk gelegd op de beginselen van het Nederlands strafrecht. Het leed van de slachtoffers werd eveneens erkend en zou opgelost kunnen worden door het verwijderen van de misdadigers uit de samenleving. Daarbij hadden zij een jarenlange straf uitgezeten die geen doel meer diende. Daarom pleitte de christendemocraten voor een besluit dat er een einde maakte aan de discussies over de oorlogsmisdadigers zodat dit hoofdstuk afgesloten kon worden.

Verantwoording Minister

De volgende dag antwoordde Minister Korthals Altes zich over zijn beleid en sprak hij

¹⁴³ HTK 1988-1989, 2662.

¹⁴⁴ HTK 1988-1989, 2662 en 2677.

vrijwel meteen zijn respect en dank uit voor de sobere en indringende wijze waarop de Kamer uiting had gegeven aan haar gevoelens met betrekking tot het debat over de nasleep van de Tweede Wereldoorlog. Het ging om gevoelens die door vrijwel alle Nederlanders gevoeld werden, maar ook om gevoelens die enkel slachtoffers, deelnemers aan het verzet of nabestaanden konden voelen. De Minister achtte het dan ook belangrijk nog eens extra stil te staan bij de vele slachtoffers van de bezetting die door de herleving van de discussie over de vrijlating en de mogelijke beëindiging van de levenslange gevangenisstraffen van de twee Duitse oorlogsmisdadigers diep geschokt waren.¹⁴⁵

De twee konden gezien worden als de oorzaak van doelloos verdriet, als veroorzakers van discussies die voor blijvende ongerustheid zorgde. De Minister dacht dan ook dat uitbanning uit de samenleving voor veel slachtoffers een bron van angst en onzekerheid minder zou betekenen. Daarbij was het nodig om volgens de beginselen van de rechtsstaat te handelen. Het betoog werd afgesloten met een citaat van advocaat-fiscaal Bijzondere Raad van Cassatie Langemeijer.¹⁴⁶ ‘Laten wij onze samenleving ontdoen van het armzalige restje leven (...) dat de twee oorlogsmisdadigers nog rest, in stede van hun symboolfunctie in onze samenleving te continueren en daarmee een onuitroeibare bron van verder verdriet en verdere verdeeldheid’.¹⁴⁷

De Minister van Justitie benadrukte de saamhorigheid binnen het Nederlandse volk en wees op het medeleven dat gevoeld werd ten opzichte van de slachtoffers. Extra aandacht werd besteed aan verzetsdeelnemers, overlevenden en nabestaanden die beschermd moesten tegen meer leed. Daarom, samen met overwegingen met betrekking tot de zuiverheid van de Nederlandse rechtsstaat, moest overgegaan worden tot de uitzetting van de Bredase oorlogsmisdadigers. Opdat de bron van verdriet en onzekerheid uit de samenleving werd gebannen.

Woordelijke verwijzingen

In het debat over de brieven van de minister van Justitie over de twee van Breda op 26 en 27 januari 1989 is een interessant beeld met betrekking tot de verwijzingen naar de begrippen slachtoffers, daders, verzetsleden en omstanders waarneembaar. Omstanders kwamen in het geheel niet aan de orde. Dit in tegenstelling tot de daders waarna het meeste verwezen werd. De PvdA en VVD deden dit het vaakst met 54 en 52 keer ten opzichte van twaalf en acht

¹⁴⁵ HTK 1988-1989, 2667.

¹⁴⁶ HTK 1988-1989, 2670 ; Prof. mr. G.E. (Gerard) Langemeijer, http://www.parlement.com/id/vic7ff9gh3vd/g_e_gerard_langemeijer, geraadpleegd op 9 augustus 2017.

¹⁴⁷ HTK 1988-1989, 2671.

verwijzingen namens het CDA en de SPG. Vanuit de VVD kon het hoge aantal verwijzingen verklaard worden uit het feit dat het twee sprekers afvaardigde, namelijk de reguliere woordvoerder en Minister van Justitie Korthals Altes. Ook de PvdA maakte gebruik van twee afgevaardigden die respectievelijk de voor- en tegenstanders vertegenwoordigden.

Ook de slachtoffers werden uitgebreid aangehaald in de verantwoording van standpunten met betrekking tot de twee oorlogsmisdadigers. Wederom refereerden de PvdA en de VVD het vaakst naar deze categorie. De sociaaldemocraten verwezen 26 maal naar de slachtoffers ten opzichte van de liberalen die maar liefst 48 verwijzingen maakten. De SGP bleef hierbij achter met negen uitingen over het slachtofferschap, maar het CDA verwees nog minder vaak naar de slachtoffers. Dit gebeurde slechts zes keer.

Opvallend was dat, beduidend vaker dan in andere debatten, verwezen werd naar het verzet. Dit gebeurde door alle geanalyseerde partijen, maar het meest door de VVD. In het bijzonder door de verantwoordelijk Minister die negen verwijzingen voor zijn rekening nam. Ook de PvdA en SGP achtte het van belang hun verbondenheid met het verzet te benadrukken blijkt uit de in totaal tien en vijf verwijzingen die door afgevaardigden van deze partijen gemaakt werden. Opnieuw refereert het CDA het minst aan de onderzochte categorie. Zij verwezen slechts tweemaal naar het verzet.

Ten slotte valt het op dat verwijzingen naar het volk afnamen. De SGP liet hen volledig buiten beschouwing en het CDA noemde hen slechts één keer. De VVD en PvdA verwezen wel meerdere keren naar het volk, beide deden dit vijf maal.

Dat er veel naar het verzet, de daders en slachtoffers verwezen werd, kan opvallend genoemd worden omdat er vanaf de jaren tachtig in de historiografie een stroming ontstond die ervoor pleitte niet langer te denken in een goed-fout-perspectief waarbij daders, slachtoffers en verzetslieden middels een moreel beoordelingsschema tegenover elkaar gezet werden.

Geconcludeerd kan worden dat in de jaren tachtig nog altijd de gevoeligheid van oorlogsgelateerde kwesties erkend werd. De tegenstellingen die waarneembaar waren in de jaren zeventig waren ook in het opvolgende decennium nog altijd aanwezig, ware het niet dat de verhoudingen tussen voor- en tegenstanders verschoven waren. De tegenstanders van vrijlating hadden niet langer de overhand wat er voor zorgde dat er een einde kon komen aan de voortslepende discussies over het lot van de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers.

In de opvattingen van de Kamerleden kwam bovengenoemde tegenstelling echter nog altijd naar voren, maar op een andere, minder persoonlijke manier. Men was het er over eens

dat slachtoffers niet meer leed aangedaan mocht worden, maar de wijze waarop het toedoen van meer leed voorkomen diende te worden, bleef onderwerp van discussie. Hierbij werd, zoals eerder gezegd, vaak verwezen naar daders, slachtoffers en verzetslieden, maar dit gebeurde op een neutralere, minder beladen, manier dan in de eerdere debatten omdat het uiteindelijke doel, het beperken van het leed van de slachtoffers, hetzelfde was.

Conclusie

In deze scriptie werd onderzoek gedaan naar de opvattingen van de Tweede Kamerleden over de categorieën slachtoffers, daders, verzetslieden en omstanders, zoals geuit in de Tweede Kamerdebatten over de te Breda gedetineerde oorlogsmisdadigers, in de periode 1950-1989. Deze opvattingen werden naast de ontwikkelingen in de literatuur over de Tweede Wereldoorlog gelegd om op deze manier te kijken in hoeverre de opvattingen geuit in de debatten in de Tweede Kamer overeenkwamen met het beschreven beeld in de historiografie.

In de wetenschappelijke historiografie over de oorlog valt een duidelijke ontwikkeling waar te nemen. Net na de oorlog verschenen er verschillende werken waarin de ervaringen van de auteurs centraal stonden. In deze veelal beschrijvende studies werden de verzetshelden tegenover de daders gezet en op deze manier ontstond er een nationaal geschiedverhaal waar het Nederlandse volk trots op mocht zijn. Vanaf de jaren zestig kregen de slachtoffers ook een plaats in de geschiedschrijving en veranderde het rooskleurige beeld. De Nederlandse bevolking rekende het zichzelf aan niet ingegrepen te hebben en een reactie van collectieve schuld volgde. Er bleef echter een beoordelingsschema bestaan waarin waardeoordelen centraal stonden. Tot de jaren tachtig, toen de geschiedschrijving over de oorlog onder leiding van Hans Blom geherwaardeerd werd.

De oorlog werd niet enkel meer beschreven, maar de geschiedschrijving werd ook beoordeeld en in perspectief geplaatst. De stemming onder de bevolking werd onderzocht, evenals de structuur van het naziregime. Door deze nieuwe aanpak werden andere inzichten verkregen over de bezettingsperiode, waarin vooral begrip werd gevraagd voor de niet altijd heldhaftige houding van de gewone Nederlander. Zo had de geschiedwetenschap zich ontwikkeld van een beschrijving van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in zwart goed-fout-perspectief, naar een objectiever verhaal waarin verschillende handelingen geplaatst konden worden.

Deze in de literatuur te onderscheiden ontwikkeling is in zeker mate ook waarneembaar wanneer er gekeken wordt naar de opvattingen van de Tweede Kamerleden over daders, slachtoffers, verzetshelden en omstanders. In voorgaand onderzoek is naar voren gekomen dat in de jaren vijftig vooral aandacht werd besteed aan de daders en slechts heel summier aan de slachtoffers van de oorlog. Het goed-fout-perspectief is duidelijk waarneembaar aangezien de wandaden van de misdadigers breed worden uitgelicht en de gevoelens van de slachtoffers en verzetsmensen overschaduwen. Toch mag opgemerkt worden dat de opvattingen niet geheel binnen het verwachtingspatroon vanuit de historiografie valt aangezien een aantal partijen een nuancering maken en spreken over

menselijkheid ten opzichte van daders en een onderscheid tussen zware en lichte misdaden.

In de jaren zestig komt er volgens de literatuur veel aandacht voor de slachtoffers. Dit is in de opvattingen uit de debatten uit 1966 nog niet waarneembaar. Nog altijd staan de daders centraal. Wel wordt er meer aandacht besteed aan het Nederlandse volk dat tegen de daders beschermd moet worden. Dit zou overeen kunnen komen met de verandering in de denkbeelden in de historiografie waarin het nationale geschiedverhaal, met het volk als middelpunt, aan invloed inboet en plaatsmaakt voor de erkenning van het leed van de slachtoffers.

Het leed wordt zeer duidelijk erkend in de debatten van de jaren zeventig. Alle sprekers spreken over medeleven met de slachtoffers, over het leed dat hen is aangedaan en hen bespaard moet worden. De daders blijven een belangrijke rol innemen. Door een grote groep worden zij als onmenselijke neergezet die geen medelijden verdienen, terwijl er langzaam maar zeker stemmen opgaan om ook de ergste misdadigers op een humane manier te benaderen. Dit kwam heel duidelijk naar voren in het debat gevoerd in 1972 over de humanisering van het strafrecht waarbij de Minister van Justitie gratie wilde verlenen aan de Bredase oorlogsmisdadigers. De reacties vanuit de samenleving en de politiek waren echter nog te fel waardoor van het voornemen afgezien moest worden.

In de jaren tachtig vond er een doorbraak plaats en konden de laatste twee oorlogsmisdadigers vrijgelaten worden. Dit zorgde evengoed voor veel weerstand, maar ook voor verbroedering. Zowel de voor- als tegenstanders van vrijlating pleitte voor verlichting van het leed van de slachtoffers. Daarmee was een gemeenschappelijk doel gevonden wat met zich mee bracht dat er op een rustigere en neutralere manier dan in de eerdere debatten naar de categorieën verwezen werd. Wat wel vreemd genoemd kan worden is de toename in de verwijzingen naar het verzet. Waar men zou verwachten dat waardeoordelen en dus de indeling in het goed-fout-perspectief losgelaten zou worden lijkt het in de praktijk aanwezig te blijven en zelfs sterker te worden.

Uiteindelijk kan gesteld worden dat de ontwikkeling waarneembaar in de literatuur ook waarneembaar is in de Tweede Kamerdebatten over de Bredase oorlogsmisdadigers. Hierbij moet alleen opgemerkt worden dat deze ontwikkelingen niet parallel lopen en dat ook per partij op een andere manier op de historiografie aangesloten wordt.

Literatuurlijst

- Baalen, C. Van, J. Ramakers, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 , deel 5, Het kabinet-Drees III (1952-1956). Barsten in de brede basis* (Den Haag, 2001).
- Bank, J., *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983).
- Blom, H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007).
- Boom, van den, *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam, 2012).
- Cohen, J., *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 1945-1960* (Amsterdam, 2007).
- Haan, I. de, Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung. Een overzicht van het recente Nederlandse debat, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (2008), afl. 1, 31-70.
- Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolgung in Nederland 1945-1995* (Den Haag, 1997) .
- Heiden, P. van der, A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 8, De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra (1963-1967)* (Amsterdam, 2010).
- Heijden, P. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede wereldoorlog* (Amsterdam, 2009).
- https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwa/kabinet_biesheuvel_i_en_ii_1971_1973. Laatst geraadpleegd op 13-08-2017.
- http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwc/kabinet_cals_1965_1966, laatst geraadpleegd op 1-8-2017.
- https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwi/kabinet_drees_ii_1951_1952, laatst geraadpleegd op 13-08-2017.
- http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw1/kabinet_de_jong_1967_1971, laatst geraadpleegd op 1-8-2017
- http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw4/kabinet_lubbers_ii_1986_1989, laatst geraadpleegd op 13-08-2017
- http://www.parlement.com/id/vic7ff9gh3vd/g_e_gerard_langemeijer, laatst geraadpleegd op 9-8-2017.
- Keizer, de, *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 1998).

Maas, P.F., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 3, Het kabinet-Drees van Schaik (1948-1951)* (Nijmegen, 1991) 516.

Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De nazivervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1998).

Mulder, L., *Geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* (Baarn, 2008).

Piersma, H., *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam 2005).

Primo Levi, *De verdronkenen en de geredden* (Amsterdam, 1986).

Ramakers, J., *Het kabinet-Drees II (1951-1952)* (Nijmegen, 1997).

Smits, H., *Strafrechthervormers en hemelbestormers. Opkomst en teloorgang van de Coornhert-Liga* (Amsterdam, 2008).

Vree, F. Van., *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis.* (Rotterdam, 1995).

Bronnen

Handelingen Tweede Kamer 1952-1953.

Handelingen Tweede Kamer 1965-1966.

Handelingen Tweede Kamer 1971-1972.

Handelingen Tweede Kamer 1988-1989.

Bijlagen

Tabel 1: 14 oktober 1952

	Daders	Slachtoffers	Verzet	Omstanders	Nederlandse bevolking
PvdA (Burger en Donker)	32 en 74 (totaal: 106)	3 en 10 (totaal: 13)	1 en 1 (totaal: 2)		12 en 4 (totaal: 16)
KVP (Peters)	15	4	2		
VVD (Oud)	10	4			1
SGP (Zandt)	9				1
CPN (Gortzak en Haken)	54 en 48 (totaal: 102)	7 en 9 (totaal: 16)	1 en 0		15 en 15 (totaal: 30)

Tabel 2: Gratie Lages juni 1966

	Daders	Slachtoffers	Verzet	Omstanders	Nederlandse bevolking
PvdA (Samkalder en Nederhorst)	64 en 18 (totaal: 82)	2 en 2 (totaal: 4)			1 en 0
KVP (Van Koevorden)	9	4			
VVD (Berkhouwer)	12	1			
SGP (Zandt)					
CPN (Bakker)	51	3			9

Tabel 3: Debat brief minister 4 oktober 1966

	Daders	Slachtoffers	Verzet	Omstanders	Nederlandse bevolking
PvdA (Samkalder en Singer-Dekker)	37 en 10 (totaal: 47)		1 en 0		1 en 0
KVP (Aalberse)	6	1	2		
VVD (Berkhouwer)	16	1			
SGP (Zandt)	9	1			
CPN (Bakker)	33	3	1		

Tabel 4: Drie van Breda 29 februari 1972

	Daders	Slachtoffers	Verzet	Omstanders	Nederlandse bevolking
PvdA (Voogd en Roethof)	10 en 5 (totaal: 15)	36 en 6 (totaal: 42)	1 en 0	1	10 en 1 (totaal: 11)
KVP (Bremen en Van Agt)	14 en 37 (totaal: 51)	7 en 25 (totaal: 32)	1 en 0		8 en 5 (totaal: 13)
VVD (Berkhouwer)	16	13	1		
SGP (Abma)	9	9			2
CPN (Wolf en Bakker)	30	15	2		8

Tabel 5: Twee van Breda 26 januari 1989 en 27 januari 1989

	Daders	Slachtoffers	Verzet	Omstanders	Nederlandse bevolking
PvdA (Haas Berger en Kosto)	12 en 42 (totaal: 54)	15 en 11 (totaal: 26)	2 en 8 (totaal: 10)		2 en 3 (totaal: 5)
CDA (Van der Sanden)	12	6	2		1
VVD (Wiebenga en Korthals Altes)	26 en 26 (totaal: 52)	20 en 28 (totaal: 48)	5 en 9 (totaal: 14)		1 en 4 (totaal: 5)
SGP (Vandenberg)	8	9	5		
CPN	x	x	x	x	x